

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ



ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

VI

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 6 (243), June, 1968, Vol. XXI

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1. Tel.: 01-607 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1968 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	8 дол.	4.50 дол.	2.40 дол.	80 цент.
Австрія	200 шіл.	110 шіл.	60 шіл.	20 шіл.
Аргентина	1400 пезів	750 пезів	400 пезів	140 пезів
Бельгія	420 б. фр.	220 б. фр.	120 б. фр.	40 б. фр.
В. Британія	3 ф.	1 ф. 10 ш.	18 ш.	6 ш.
Канада	10 дол.	5 дол.	3 дол.	1 дол.
США	10 дол.	5 дол.	3 дол.	1 дол.
Німеччина	34 н.м.	18 н.м.	9 н.м.	3 н.м.
Франція	42 фр.	22 фр.	12 фр.	4 фр.
Швеція	45 кор.	25 кор.	14 кор.	5 кор.

В інших країнах — рівновартість американських доларів.
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London, N.1



Визвольний ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 6 (243)

ЧЕРВЕНЬ, 1968

Річник XXI

З М І С Т VI-ої К Н И Ж К И

— РЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ	691
Іван Огієнко: СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ ІВАНА ЛИПИ (1919—1923 роки)	698
Проф. Володимир Шаян: ДУНАЙ, ДНІПРО І ДНІСТЕР (Порівняльно- лінгвістична і філологічна студія; закінчення, 2)	711
Проф. д-р Н. Полонська-Василенко: ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕЧЕРИ І ПІДЗЕМНІ ХОДИ В КИЄВІ	724
Інж. С. Нагай: ЛЕСЬ КУРВАС І ЙОГО ТЕАТР	729
Софія Наумович: ФРАНЦУЗИ ПРО ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА (закінчення, 2)	734
Петро Кізко: СОТНИК НЕЧАЙ (поема)	747
В. Сім'янцев: У ПОЛЬЩІ ЗА ДРОТАМИ (Роки 1920—1923)	754

П о е з і ї

Лариса Мурович: БЛАЖЕННІ — 728. * Любомир Госейко: УКРАЇ- НІ — 765. * Роман Бабовал: ЧОРНИЙ ДІАМАНТ — 766.	
Валентин Мороз: РЕПОРТАЖ ІЗ ЗАПОВІДНИКА ІМЕНІ БЕРІІ	768
Д-р Олекса Воронай: В ДОРОЗІ НА ЗАХІД (Щоденник утікача, продовження, 16)	785
В. Буженко: УКРАЇНСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ЛАТИН- СЬКІЙ АМЕРИЦІ	798
Петро Боголюб: ВАРТІСНА НАУКОВА ПРАЦЯ	804
П. Савчук: ЦІННА БІБЛІОГРАФІЧНА РОЗВІДКА	805

В і д г у к и і л и с т и

Інж. С. Нагай: ЗА ПРАВДИВІ ІДЕАЛИ	808
Інж. Степан Матвієнко Сікар: ЛИСТ	811
Юліян Заблоцький: СЛ. П. ПРОФ. Д-Р МИКОЛА МОСТОВИЧ (Згадка про незабутнього друга)	812
— З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В ДІЯСПОРІ (Хроніка)	814
— БІБЛІОГРАФІЯ	803

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folkshan Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B A/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnuj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:

Mr. H. Cebrij
315 E. 10th St.,
New York, N.Y., 10009.
U.S.A.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 19115 Pa.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 6 шіл. (англ.) або 1 дол. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Доля українського народу склалась і складається так, що йому вже не вперше довелося здавати іспити на виборення своєї самостійної, суверенної держави. Так було, наприклад, в середині XVII століття, коли хвиля могутньої національно-визвольної революції під проводом гетьмана Богдана Хмельницького скинула польське ярмо. Тоді український народ знову став вільний, але не на довго, бо після Полтавської трагедії попав у ще гіршу, московську неволю, і то на довгі роки. Так було і в 1918-1920 роках, коли валилася Російська імперія і український народ знову здавав іспит, захищаючи свою відновлену державу від наступу московсько-більшевицьких орд.

Поразка наших Визвольних змагань у 1918-1920 роках принесла українському народові тяжке московсько-більшевицьке поневолення, а разом із тим почався етап підпільної революційно-визвольної боротьби і духово-національного відродження української нації. І власне цей період національно-визвольної боротьби українського народу ще не закінчений, а його характеристичною ознакою є те, що домінантну, авангардну роль відіграють у ньому організовані націоналістичні сили, відомі передусім під назвами — ОУН-УПА-УГВР.

Об'єктивний висновок з дотеперішньої діяльності організованих націоналістичних сил дасть безсумнівні й незаперечні докази, що шлях визвольної боротьби під знам'ям ОУН-УПА був єдиноправильним і історично повністю виправданим. Тому визвольна концепція ОУН, випробувана і виправдана в найтяжчих хвилинах життя нації, стала сьогодні безсумнівним дороговказом для цілого українського народу в його боротьбі за волю і державність.

ОУН, відкинувши концепцію т. зв. еволюції в СРСР, що нібито мала б привести до полегш і зміни режиму, відкинувши розрахунки на зовнішню інтервенцію і атомову війну між Заходом і СРСР, незмінно розраховує на власні сили українського народу, що у співдії з такими ж революційними силами інших поневолених Москвою народів, шляхом національно-визвольних революцій, мали б привести до розвалу Російської імперії і відновлення на її руїнах національних держав.

Власне тому в центрі нашої уваги і діяльності були, і завжди мусять бути, українські землі, де відбувається головний бій проти окупантів. Правильна оцінка революційних процесів в Україні й розвитку подій

в цілому ССРСР — це одна з головних передумов безпосередньої чи посередньої участі в цьому визвольному процесі, як і ефективної допомоги визвольній боротьбі на рідних землях.

Насамперед треба зазначити, що на розвиток революційних процесів в Україні не можна дивитися як на явище нерухоме, статичне, бо статичне спостерігання дуже часто доводить до помилкових або й зовсім фальшивих висновків. Необхідно брати до уваги факт, що розвиток підпільних революційних процесів завжди проходить неспостережено для зовнішнього глядача, тим більше як він за кордоном. Революційні процеси мають свої розвиткові етапи, під час яких поглиблюється революційна і національна свідомість народних мас, що може привести до революційної ситуації.

Нема найменшого сумніву, що базою революційних процесів, які живляться передусім протилежностями між теорією і практикою в сучасній Російській імперії, є головню український патріотизм, український націоналізм, якщо взяти до уваги всі форми його вияву — стихійний націоналізм, націоналізм як творчість і діяльність окремих одиниць і націоналізм як організований політичний рух. Отже революційні процеси в Україні, що відбуваються на ґрунті національному й соціальному, це явища органічні, притаманні специфічним умовам, серед яких вони зроджуються і діють. Власне вони, ці революційні процеси, остаточно повністю заперечують теорію про т. зв. всемогутність органів КГБ і цілого державного терористичного апарату Російської імперії, з чого дехто робить висновки, що в таких умовах в Україні не можлива будь-яка революційна дія. Історичні факти, натомість, виразно показують, що в Україні існують уже традиції підпільно-визвольної боротьби, витворені повстанськими групами після закінчення наших Визвольних змагань у 1917-1920 роках, а далі діяльністю СВУ, СУМ, УВО, ОУН, УПА.

І власне сучасна т. зв. захальна література в Україні є доказом, що революційні процеси поглиблюються і революційні сили досягають вищого ступеня своєї дії.

Коли ж мова про націоналізм, як організований революційно-визвольний рух, то в Україні головну історичну роль відіграла ОУН, що майже повністю утотожнена з українською повстанською збройною силою — УПА. Визвольна боротьба ОУН-УПА під час німецької агресії і під час московської червоної окупації у повоєнні роки, створила для українського народу революційну базу для збройних і ідейно-політичних операцій проти окупантів. Зміна форм боротьби ОУН-УПА, головню в 1947-1948 роках, не означала ані повного розгрому ОУН-УПА, ані повної перемоги ворога, — це був тимчасовий перехід від широкої збройної боротьби до боротьби ідейно-політичної, що позначилася широким наступом на позиції ворога. Особливу роль в цій боротьбі відіграли першорядні підпільні публіцисти ОУН-УПА, що у

своїх писаннях з'ясовували істоту московського імперіялізму і мету української визвольної боротьби. Ця спадщина якоюсь мірою відбита і в деякій сучасній «захалавній літературі» в Україні.

Ідейно-політичний наступ ОУН-УПА на позиції ворога дав блискучий успіх: у 1953-1956 роках ідейний вплив ОУН-УПА поширився не тільки на всі землі України, а також і на терени СРСР. У московських концтаборах спалахнули страйки і повстання політв'язнів і цей етап можна вважати за переломовий, бо з того часу в Україні почали поширюватися явні спротиви окупантам — страйки робітників, протести працівників української культури проти русифікації, протести українських студентів тощо. А разом із тим прийшла нова хвиля арештувань і засудів, навіть на кару смерті.

Так під впливом ідей ОУН-УПА і взагалі ідей українського націоналізму мінялася психіка українського народу і замість дотогочасного страху перед терором ворога зроджувався бунт, зростала відвага відверто виступати в обороні прав і волі України. Тягар боротьби і відповідальності за долю України ступнево перейшов із старшого покоління на покоління молодше, більш рішуче й динамічне.

Тому нема найменшої підстави твердити, як це дехто робить, що сучасний рух спротиву в Україні є новим, ідейно відірваним від ОУН-УПА рухом і що доба націоналізму в Україні, мовляв, вже закінчилась. Натомість, можна з певністю сказати, що цей рух зродився на базі українського націоналізму, носієм якого були ОУН-УПА, а потім, коли змінилася форма їхньої дії, став кожний націоналіст, випробуваний український патріот, як на волі, так і в концтаборах.

«Захалавна література», що дотепер дісталася з України на еміграцію, дає широкий образ про становище в Україні та розвиток подій. Проте вона переважно відзеркалює тільки зовнішні вияви революційних процесів в Україні. Крім цього треба мати на увазі, що всі ті матеріали з краю — це «заяви» або «листи» до офіційних установ чи осіб т. зв. уряду «Радянської України», підписані не псевдонімами, а правдивими прізвищами їх авторів. Отже вже цей факт надає цим матеріалам своєрідне забарвлення, що може бути виявом і певних націонал-комуністичних тенденцій.

Незалежно від оцінки цих матеріалів з погляду чисто націоналістичного, в них показаний рішучий спротив українського народу (зокрема молодих працівників української культури) русифікації і колоніальній політиці Москви. База цього спротиву ніби легальна, бо автори «листів» і «заяв» покликаються на конституцію УРСР, на правні закони, цитати Леніна і Маркса щодо національного питання, викривають сваволю КГБ, протестують проти закритих судів і нелюдських умов у концтаборах, отже — може виникати враження, що це легальна опозиція, яка хоче усунути нібито залишки терору і

культу Сталіна та добитися «демократизації» режиму. Але, одночасно з тим, усі ті «заяви» і «листи» демаскують також колоніальну політику Москви і показують безправне становище т. зв. УРСР. Тому при розгляді цього питання вирішальною є не форма боротьби, а її зміст.

Коли і в самому змісті боротьби справді є певні націонал-комуністичні елементи, то особливо правильну і ясну оцінку таких елементів дав ще сл. п. Степан Бандера у своїй праці «Перспективи Української Національної Революції»:

«При оцінці значення — пише він — націонал-комуністичних явищ у боротьбі якогось народу з московсько-большевицьким імперіялізмом треба узгляднювати передусім ситуацію, в якій вони виступають, і їхні наслідки. В певних обставинах такі явища можуть приносити деяку користь, побіч невідхильних шкідливих наслідків, які зв'язані з усяким слідом комунізму. Корисним може бути те, якщо націонал-комуністичні дії справді спрямовують своє вістря проти московського імперіялізму, яким просякнений большевизм, і якщо вони здобувають для національної справи якісь позитиви на такому ґрунті і в таких обставинах, де нема відповідної акції в чисто національному дусі або де вона не має належного середовища».

В нашому випадку при оцінці змісту, а не форми, сучасного руху спротиву в Україні, з'ясованого в «захалавній літературі», треба насамперед підкреслити тяглість визвольної боротьби ОУН-УПА, що проявляється у поглиблюванні революційних процесів, переломовим етапом яких, як ми вже казали, були страйки і повстання в концтаборах. Брак відповідних відомостей з України став причиною, що в уяві багатьох в Україні в 1958-1965 роках ніби почала витворюватися порожнечка, яка свідчила про те, що революційні процеси в Україні або притупилися, або взагалі припинилися. Проте факти, подані в «захалавній літературі», показують помилковість таких поглядів. Бачимо, що існує тяглість, бо саме в ті роки в багатьох містах України відбувалися судові процеси і більшість підсудних була засуджена на довголітнє ув'язнення — 10-15 років, а кількох і на кару смерті. Отже теперішні, найновіші події в Україні (з 1966-1967 років) не є новим чи відірваним явищем, а тільки поглиблюванням революційних процесів.

Найголовнішим для нас в цій «захалавній літературі» є те, що її вістря спрямоване проти московського імперіялізму-шовінізму. Одночасно — це головна риса, яка відрізняє спротив в Україні від спротиву на теренах самої Росії. В першій випадку бачимо боротьбу проти московського імперіялізму за самостійну Українську державу, а в другому випадку — тільки домагання деяких полегш, більшої свободи творчості і т. зв. демократизації режиму.

Утотоження московського комунізму з московським імперіялізмом розкриває не тільки саму суть політики сучасних володарів Російської імперії, а й демаскує всі ті ідеї, гасла і засоби, з допомогою яких

московські більшовики панують над поневоленими народами. Це гострий наступ на московський імперіялізм і розкривання його злочинної істоти, як за царських часів, так і тепер.

Маємо в цих матеріалах і цілий ряд фактів, що повністю підтверджують нашу оцінку становища України, як колонії московсько-більшевицької імперії, а т. зв. її самостійність виявляється тільки фікцією. Отже, революційні процеси в Україні, як бачимо, розвиваються під кутом наступу на московський імперіялізм, а разом із тим приходить і визначення головного ворога українського народу.

Другим вимовним фактом у тих крайових матеріалах, не зважаючи на неясності й хиби їх змісту, є те, що в них віддзеркалено також силу українського націоналізму. Ідеї українського націоналізму просякли сьогодні всі верстви українського народу: інтелігенцію, робітництво, селянство. В центрі спротиву є вже українське місто, а авангардом цього спротиву стає не тільки селянство, а й робітництво, зокрема молода українська інтелігенція. Разом з тим сила ідей українського націоналізму стала вже великою загрозою навіть для адміністративного апарату окупантів, а певною мірою і для самої комуністичної партії і комсомолу.

Третім важливим фактором є соборницький характер спротиву московським окупантам. Сьогодні український націоналізм повністю перемагає на всіх землях України. Намагання Москви локалізувати український націоналізм тільки на західних областях України, як нібито залишки ворожої, «буржуазної» пропаганди з-передвоєнних років, зазнали повної поразки. В усіх протимосковських діях в Україні бачимо соборницький характер. Підтверджує цей факт відомий список арештованих, солідарність і дружба українських патріотів з різних українських земель. Перемога ідей українського націоналізму на всіх землях України вже настільки очевидна, що навіть українці й українки, що виросли і виховалися поза межами України, піддаються стихійному українському націоналізмові та стають борцями за права і волю українського народу.

Впадає в очі й те, що судові процеси в Україні в 1960-их роках мали переважно політичний характер — це були процеси над членами підпільних груп чи організацій, яких оскаржували за націоналістичну діяльність. Можливо, що підсудні сподівалися, що ті великі політичні процеси стануть трибуною для оскарження Москви, подібно, як це було під час процесів ОУН за польської окупації. Але кагебісти влаштували тільки закриті процеси, в ізоляторах, щоб про них не знали ні широкі маси народу, ні навіть найближчі приятелі підсудних. Присуди були жорстокі, підсудних обвинувачували за «зраду батьківщини» і засуджували на кару смерті або довічне ув'язнення. Власне цей факт міг спричинитися до того, що в 1966-1967 роках помітне намагання підсудних добитися відкритих судових розправ на культурній (легальній) базі, але — як бачимо — без успіху.

Багатьох людей за кордоном України цікавить, очевидно, питання, чи може котренибудь українське політичне середовище або котрась партія на еміграції пов'язувати сучасний рух спротиву в Україні із собою, як вияв свого ідейного чи політичного впливу на революційні процеси в Україні? Адже така спекуляція «захалавною літературою» за кордоном уже почалася, з очевидною шкодою для руху спротиву в Україні. Насамперед треба сказати, що нема найменших фактів чи доказів, що революційний спротив в Україні спирається на ідеологічні чи політичні засади котроїсь еміграційної партії. Скільки б не було хиб і неясностей у тих крайових матеріалах, проте навіть із них видно, що революційні процеси в Україні вирости на збройній і ідейній базі українського націоналістичного підпілля — ОУН-УПА. В «захалавній літературі» про націоналістів і націоналізм згадується як про реакцію на московський імперіалізм, з одночасним повним утотоженням націоналістів з бандерівцями. Кожний з авторів «захалавної літератури» добре знає, що бути бандерівцем — в очах московських окупантів найбільший «злочин», за який карають найтяжчою карою, але знає і те, що в народі націоналісти-бандерівці стали синонімом українських патріотів.

Отже висновок з цього такий: націоналізм в Україні зростає і перемагає, вклад ОУН-УПА в боротьбу українського народу такий великий, що він став платформою революційних процесів в Україні, а тим самим історична роля ОУН ще не закінчена.

У зв'язку з поглибленням революційних процесів в Україні зростає і небезпека посилення московського терору і ворожої диверсії. Найновіші вістки з України виразно вказують на те, що Москва робить нові спроби придушити революційні процеси в Україні, користуючись своїми випробуваними засобами — терором і диверсією. В концтаборах зміцнюють режим, найбільш небезпечних в'язнів судять вдруге, тримають в ізоляторах. В'язням забороняють писати, а кагебісти почали гостру боротьбу з розповсюдженням «захалавної літератури».

Чи вдасться Москві знову придушити або й знищити рух спротиву українських патріотів? Автори «захалавної літератури», як видно, були свідомі, що їх чекає і що в Україні поширяться нова хвиля терору. Але одночасно з тим вони вказують і на те, що позиції російського імперіалізму й шовінізму в Україні сьогодні незрівняно слабші, ніж були до революції. Отже, вони вірять у перемогу своєї правди, хоч і знають, що боротьба з російськими імперіалістами-шовіністами — тяжка, вимагає великих зусиль і жертв. Лук'яненко, між іншим, пише, що російські імперіалісти-шовіністи можуть замкнути на замок твори українських філософів, економістів, істориків, мовознавців, публіцистів, «можуть навіть пересипати їхні твори магнієвою стрічкою в книгозбірні й запалити, але вони не спроможні повісити замки на численні канали різноманітної зовнішньої (і внутрішньої) інформації з новими ідеями. А кожний струміння нової інформації несе новий свіжий дух,

що руйнує старий підмурівок шовіністичної будівлі. У них (окупантів) ще вистачить сили задушити ув'язнених, але не можна задушити сучасний дух, що постійно породжує тисячі таких, як ми».

Це, до глибини душі зворушливе, самовідречення засуджених, тому не треба й доказувати, чому їхня доля, як і доля цілого українського народу, не може бути для нас байдужою, чому ми повинні зробити все для допомоги українським патріотам на рідних землях здобути волю і державну незалежність.

Друга небезпека — це пенетрація і диверсія ворога в рядах сучасного руху спротиву в Україні. Про такі намагання ворога подали досить фактів і самі автори «захаявної літератури». Тому визвольні процеси в Україні треба уважно студіювати і обережно робити висновки, щоб не впасти жертвою провокації ворога. Зазначимо, що в останні роки Москва доклала багато зусиль, щоб ідейно й політично розкласти й українську еміграцію. Тільки ясність ідейних і політичних позицій українського визвольного руху є головною запорукою, що з дотеперішнього нашого правильного шляху ніколи не зійдемо.

Наступ на позиції українського націоналізму особливо зміцнився і на еміграції. З усіх боків бачимо намагання засудити ОУН, як «блискуче відокремлення», а націоналістичні ідеї, як застарілі «догми», що начебто стають колодою на шляху до визволення. Іншими словами: бачимо спроби засудити минуле і творити нове, «прогресивне», «сучасне».

Насправді ж, коли ОУН «відокремлювалася», то тільки від опортуністів, коляборантів, яничарів і зрадників української нації, але завжди була з народом, і то в найтяжчі часи його лихоліття, а народ завжди був з нею, доказом чого є історичні події, що відбувались в Україні перед другою світовою війною, під час війни і після неї. Ідеї ОУН ніколи не старіються, вони все свіжі, бо є витвором духу нації.

Не зважаючи на те, що ОУН-УПА в Україні зазнали важких фізичних ударів з боку ворога, ідейно вони вийшли переможцем над ним. Їх організаційне послаблення в Україні компенсується експансією націоналістичних ідей, а разом з тим відроджується і організована сила українських націоналістів.

З ПРЕСОВОГО ФІЛЬМУ МИНУЛИХ ЛІТ

Іван ОГІЄНКО

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ІВАНА ЛИПИ

(1919—1923 роки*)

З покійним нашим письменником та громадським діячем Іваном Львовичем Липою я вперше був познайомився в Києві, ввечері 6-го січня 1919 року, на засіданні Ради міністрів Української Народної Республіки. Коли, по уступленні гетьмана Павла Скоропадського, до влади прийшла була Директорія, то до першого Директоріанського кабінету міністрів («перший народний уряд») В. Чехівського від партії Самостійників-Соціалістів увійшло кілька осіб, а саме: ген. Греків — військовий міністер, М. Білинський — (міністер) Морських справ, Д. Симонів — Державний контролер, а міністром Культів від тієї ж партії став Іван Липа. Єдиним безпартійним у цьому кабінеті був я, як міністер Освіти. Я рішуче зрікався вступити до кабінету, бо завжди відмовлявся від усякої політичної праці, чому й приїхав до Києва (з Кам'янця, де я організував Українського Державного Університета) з помітним запізненням.

Другого ж дня, 7 січня, я мав із міністром Ів. Липою довгу урядову розмову (він до Києва прибув 2-го січня), прохаючи його поінформувати мене про працю Міністерства культів, бо цією працею я сильно цікавився та й зв'язана вона була безчисленними нитками з працею

*) Іван Львович Липа народився 24 лютого 1865 р. в м. Керчі в Криму в убогій міщанській родині. Початкову освіту одержав у парафіяльній школі при грецькій церкві, де навчився новогрецької мови. Року 1880-го вступив до Керченської гімназії, яку й покинув 1888 року, живучи головно з репетиторства. В 1888-му році Липа вступив на медичний факультет Харківського університету, де пізніше, з 1891-го року, разом з іншими, заснував Братство Тарасівців, з виразною програмою самостійности України. Коли Липа був на 5-му курсі, його заарештовано за таємну українську діяльність і продержано 13 місяців у в'язниці. Через це Липа закінчив свої студії тільки 13 жовтня 1897-го року в Казанському університеті. Писати став іще з 1890-го року, себто з III курсу Університету. Як лікар, Ів. Липа працював перше на Полтавщині, але 1902 р. переїхав до Одеси, де й прожив до кінця 1918-го року. За час Великої Революції був в Одесі українським комісаром (аж до Гетьманщини), а потім 1918-го року став лікарським інспектором Одеси.

Про Ів. Липу немало вже написано, головніша література така: 1. Світильник неугасимий, пам'яті Івана Липи, Каліш, 1924, 56 стор.; 2. Вол. Дорошенко: Д-р Іван Липа, «Літ.-Науковий Вісник», 1924, кн. 1, стор. 82-86; 3. Володимир Дорошенко: Наші втрати, календар «Дніпро» на 1925 р., стор. 138-141; 4. І. Гаврилюк: Незабутній, Каліш, 1925.

мого Міністерства освіти. Іван Липа охоче поінформував мене, що їхня Партія Самостійників-Соціялістів (хвостик «соціялістів» був доданий до назви через вимоги тодішнього часу, коли всі ставали «соціялістами») виробила релігійну програму ще на своїм з'їзді 17-21 грудня 1917 року, і цю програму він тепер буде проводити в життя. Програма ця складалася з трьох головних пунктів: 1. Українська Церква мусить бути незалежна, самостійна, 2. Служби Божі мусять відправлятися українською мовою, 3. Повна воля віри, як особистої справи кожного громадянина. Щодо першого пункту, то його провела в життя сама Директорія ще до приїзду Ів. Липи з Одеси своїм відомим законом 1 січня 1919 року, де написано: «Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності од Всеросійського патріарха не стоїть». До цього закону Ів. Липа охоче додав свого підпису, бо закон відповідав прагненням усього українського народу.

На засіданнях Ради міністрів — а вони відбувалися щоденно — Ів. Липа звичайно мовчав і пильно слухав дебати, завжди завзято курячи. Пригадую, одного разу Ів. Липа докладно розповідав у Раді міністрів про конче необхідну нам організацію Священного Синоду Української Церкви, підкреслюючи, що єпископат України, в більшості своїй російського походження, робить великі перепони в цій справі. На чолі Синоду став був єпископ Катеринославський Агапит, що й провів одне засідання Синоду, але... того дня, коли уряд лаштувався виїхати до Вінниці, бо на Київ цілою силою напірали вже большевики.

Рада міністрів доручила мені зорганізувати й виконати ціле Свято Соборности України (в середу 22 січня 1919 року). Я виробив докладно плян церковного святкування цього великого історичного свята, Рада міністрів і Директорія затвердили і певні пункти його я передав міністрові Внутрішніх справ Ол. Мицюкові та міністрові Культів Ів. Липі до виконання. Іван Липа з церковної частини мого пляну був дуже задоволений і охоче допоміг мені, але сильно дивувався, що соціалістичний кабінет затвердив подібну програму, де було багато церковних точок.

На жаль, події ішли так, що український уряд нічого реального робити не міг, і вже за тиждень, в середу 29 січня, були ми у Вінниці. Звичайно, при таких умовах Ів. Липа, як і інші міністри, реальної практичної праці робити не міг, — підготовлялись тільки матеріали до дальшої праці. Скоро по тому (вже за кабінету С. Остапенка) Ів. Липа переїхав до Кам'янця-Подільського й оселився в одному з покоїв єпископа Кам'янецького Пимена. В Кам'янці Ів. Липа декілька разів був гостем у моїм домі, а моя дружина пильнувала, щоб прийняти його щиро-українським обідом. Усі наші розмови були тоді головню на теми церковно-освітні.

На початку квітня 1919-го року був створений чисто лівий кабінет Бориса Мартоса; соціялісти почали тоді відкрито говорити про при-

мирення з большевиками. До цього кабінету я не ввійшов. Партія Самостійників не тільки не ввійшла до кабінету Б. Мартоса, але й розпочала завзяту боротьбу проти нього, як дуже шкідливого для України. Як відомо, вночі з 28-го на 29-го квітня відбулося навіть невіддале повстання проти уряду командуючого Північною армією отамана Володимира Оскілка, а це надовго викопало прірву поміж С. Петлюрою та партією Самостійників.

17-го квітня большевицька армія зайняла Кам'янець-Подільський, а скоро потім й цілу українську територію. Прем'єр Б. Мартос повів завзяту, глибоко шкідливу боротьбу зо всіма, хто не був соціалістом, а тому я, б. міністер Освіти і ректор Університету, позостався тоді без усякої праці й без утримання. Тоді я вперше покоштував і випив аж до дна безмірно гірку чашу «українського міністра». Я часто радив С. Петлюрі, а пізніше вніс був до Ради міністрів відповідного законопроекта, щоб забезпечити долю бувших міністрів, щоб не гнати їх на чотири вітри, але належно використовувати їхній досвід, — створити з них дорадчий орган при Раді міністрів. Думки моєї не прийнято і, звичайно, міністрів, по димісії їх, не тільки викидано без утримання, як непотріб, але й переслідують.

Життя тоді склалося так, що воно все скупчилося по брудних вагонах. Там відбувалися партійні збори, там перебували всі урядники, там же велася й ціла українська політика. Пригадую, зайняли ми були з Ів. Липою біля станції Рівне маленького переділа у вагоні 3-ої класи і лаштувалися спати. Аж несподівано вривається ад'ютант одного з членів Директорії й рішуче випрошує нас із переділу, потрібного ніби для членів якоїсь урядової партії... Не тільки випрошує, але й без нашого прохання помагає очистити переділ від наших убогих речей... Надворі лив дощ, було темно, хоч до ока стрель... Ми з Іваном Липою розгублено стояли з валізками в руках, не знаючи, що далі робити. Ми — ще кілька днів тому міністри Освіти та Культів, але тепер, з волі нового «чисто соціалістичного» уряду, викинені, як непотрібні шмати... Іван Липа сердито погрожував пiмстою своєї партії, а я, як непартійний, і того не мав, тому запропонував шукати нічного притулку десь по інших, брудніших вагонах...

Пригадую, що трохи пізніше трапилася була така сама історія вже на Галицькій землі: пізно ввечорі його (Івана Липу) «випрошено» з переділу, і він так само розгублено стояв біля вагону з валізкою в руках, не знаючи, де прихилити свою безталанну голову. Я тоді «був у ласці» й забрав Івана Львовича наніч до свого переділу...

По довгих блуканнях, попав я нарешті десь на початку травня 1919 року до Станиславова. Спинився в готелі Гавбенштока й довідався, що в цім же готелі живе й Іван Липа. Часто ми сходилися з ним і він не раз пробував навернути мене до своєї партії Самостійників-Соціалістів, бо знав мої правдиві погляди. Я йому на те завжди доказував, що ця

партія має справді добрі гасла, але не має такого ж практичного поступування. Вказував йому на те, що до їхньої партії «примазалося» забагато вже легковажних членів, що тільки компромітують партію. Іван Липа болів душою за це, але — завжди лагідний і спокійний — не завжди міг впливати на зовнішню поведінку своїх партійних товаришів.

Цього ж часу з Іваном Липою трапилася подія, що в кінці звела його й до могили. Разом зі своїми близькими товаришами поїхав він був автом на прогулянку в гори, до Жаб'яго, куди запросили його повітовий староста Косівщини, Микола Угрин-Безгрішний та Петро Шекерик-Доників. Було це десь на страсному тижні (Великдень 1919-го року був 20-го квітня н. ст.). Гостям зробили значне прийняття й нагодували їх... несвіжим маринованим вепрем («диком») в оцті. Нікому іншому це не пошкодило, але Іван Липа сильно тим затруївся. Вернувшись зараз до Станиславова, Іван Львович зліг і пролежав у готелі три тижні, поважно хворіючи. З цієї хвороби — затруєння шлунку — він уже ніколи не виходив. Через цю хворобу сильно й скоро мінялися характер та вираз обличчя Ів. Липи: лице набирало землистого хворобливого кольору, а він сам із завжди лагідного ставав усе більше й більше нервовий...

3-го червня 1919-го року, у вівторок, 16-ий піший загін полк. Удовиченка вигнав большевиків із Кам'янця-Подільського і вся еміграція посунула з Галичини туди. Вернувся й Іван Липа з іншими членами партії Самостійників і зайнявся партійною працею, виразно скерованою проти С. Петлюри і проти його соціалістичного уряду, що вів Україну не знати куди. Це викликало репресії проти цієї партії. Пригадую, що в серпні 1919 року, я, як ректор Університету, дозволив був зібратися в Університеті, у вільнім помешканні, декільком чоловічим членам цієї партії на приватну нараду; були тут: член Директорії Андрієвський, Мих. Білінський, Ів. Липа та інші — всі відомі й спокійні люди. Вночі, по закінченні наради, до Університету, з наказу міністра Внутрішніх справ І. Мазепи, з гуком та криком увірвалась українська поліція й пильно шукала самостійників. Нікого не знайшла. Потому увірвалась до мого ректорського помешкання і почала була трус, але зараз же знайшла в мене... члена Директорії Ф. Швеця, який енергійно й досить неделікатно випросив поліцію з дому... Іван Липа тільки випадком не помандрував тоді до української в'язниці.

В неділю 16-го листопада 1919 року, о годині 11-ій ввечорі, сьома польська дивізія зайняла Кам'янець-Подільський, в якому я позостався, як головноуповноважений міністер уряду Української Народної Республіки. Уряд, властиво, безладно припинив своє існування, передавши цілу владу мені. Знавши, як деякі партії ішли проти С. Петлюри та його уряду, я негайно скликав чоловічих членів усіх українських партій

до Університету на нараду. Великий ректорський кабінет був переповнений. Серед присутніх був, звичайно, й Іван Липа. Я докладно поінформував присутніх про гірку безвихідну нашу ситуацію, підкреслив, що уряд, виїжджаючи, не дав мені жодних вказівок, запропонував зібраним рятувати ситуацію і створити в Кам'янці малий «парламент» так, щоб сам парламент перетворився в постійну інституцію, а її президія поділила владу зо мною. Пригадую, що на цих зборах Ів. Липа гаряче промовляв за те, щоб прийняти мою пропозицію, бо уряд «ганебно утік», і почати творити нову добу відродження України. Постановлено обговорити мою пропозицію по партіях, а через два дні зібратися на нову нараду.

Нова нарада показала, що всі партії висловились за найтіснішу співпрацю з головноуповноваженим, себто зі мною, але... «без відповідальности за неї», бо ніхто не хотів «працювати з поляками». Через це при головноуповноваженім міністрі створено Раду головноуповноваженого, до якої увійшли чолові члени всіх українських партій, не виключаючи навіть с-р та с-д. Від партії Самостійників-Соціалістів до Ради ввійшло кілька членів, серед них і Іван Липа, який не раз допомагав мені тоді своєю цінною порадою у моїй тяжкій ситуації.

Тоді ж звернувся я до своєї Ради, прохаючи дати мені в заступники одного з трьох членів: М. Корчинського, Ів. Кобзу або Ів. Липу. Але всі відмовились, бо ситуація наша справді була безвихідна, а крім того: «не хочемо працювати з поляками»...

Усі сиділи в Кам'янці, як жида над річками Вавилонськими. Липа кипів і горів у партійному житті, шукаючи якогось спасенного порятунку для української справи. З його ініціативи Партія Самостійників виробила тоді першого проекта української конституції, над яким багато працювали Ів. Липа, М. Корчинський і С. Баран. Іван Липа передав мені цього проекта на мовну редакцію, а також попросив мене скласти для нього розділи про освіту й релігійні справи, що я й зробив. Цей перший проект конституції був видрукуваний у Львові 1920-го року на кошти, які я дав на це, як головноуповноважений міністер.

Цілу Тарнівську еміграцію я провів разом з Іваном Липою. Всі завзято шукали тоді причин нашої державної катастрофи. Знайшли її наразі у відсутності парламенту, а тому нашвидку створили Раду Республіки, яку й відкрили в четвер 10-го березня 1921-го року. Власне Іванові Липі, як найстаршому віком (народився він 1865 року), випала честь відкрити цей перший наш, хоч і на чужій землі, парламент.

А Липа на очах марнів, але завжди кипів і хвилювався. Директорія помирилася була тоді з партією Самостійників і Ів. Липа на короткий час увійшов до уряду, як міністер здоров'я, але скоро знову опинився без праці. Я ввесь час позоставався міністром Ісповідань (колишню назву «Міністерство культів» я перемінив на «Міністерство ісповідань»). Багато разів у дружній бесіді говорили ми з Іваном Львовичем

про тяжкий стан української державної справи, і він завжди завзято підкреслював і широко мотивував, що до такого стану довели Україну ліві соціалісти в уряді. Я, навпаки, не погоджувався з ним і настоював на тому, що пізно вже творити нові центри, а треба боронити бодай старе всіма силами нації. Через це Ів. Липа одного разу назвав мене «стовпом Петлюрівщини та Андріївщини» й почав помітно бокувати від мене, хоч і далі я був безпартійний. Взагалі партія Самостійників сильно критикувала діяльність Петлюри та А. Лівіцького.

На початку 1922 року Іван Липа остаточно переконався, що новий урядовий курс, який тоді запанував був, немає нічого спільного із засадами Самостійників, а тому покинув Тарнів назавжди й переїхав до Львова, а незабаром, з 1-го березня 1922 року, осів у м. Винниках під Львовом, де й займався приватною лікарською практикою. Жив він у простій хаті пані Лазовської на т. зв. «Америці», пізніше вул. Шашкевича.

Доля судила, щоб я й далі не розставався з Іваном Липою. У вересні 1922 року я також перебрався (на запрошення проф. В. Калиновича) на життя до тих саме Винників, бо у Львові не знайшов собі помешкання. Перша моя зустріч (на вулиці) з Ів. Липою була дуже холодна, — він до мене, як до діяльного «петлюрівського» міністра, відкрито виявляв свою нехоть. Але друге спіткання, вже в моїй хаті, значно поліпшило наші стосунки. Було це у вівторок 10-го жовтня 1922 року, коли Ів. Липа завітав до мене і просив мене, як ректора Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, видати відповідну посвідку його синові Юркові про те, що він був два семестри (1919-1920 р.) на Юридичному факультеті в Кам'янці. Звичайно, потрібну посвідку я охоче видав.

27-го липня 1923-го року я був звільнений з посади міністра Ісповідань, звільнений раптово й несподівано, а до нового уряду мене не тільки не покликано через нові впливи коло С. Петлюри, але й не подякувано за мою довголітню працю (з 1-го січня 1919 р. по 27-го липня 1923 р. я був незмінно міністром Освіти та Ісповідань, тільки з короткою перервою за час кабінету Б. Мартоса; це єдиний випадок такого довгого перебування на пості міністра, коли кабінети валилися мало не що два місяці). Скоро по цьому завітав до мене Ів. Липа й докладно переповів мені, що робиться в Тарнові, чому «впав кабінет» і чому надалі мене не покликано, — «запанувала там «андріївщина», а ви їй уже непотрібний, бо ви небезпечний конкурент...»

Іван Липа мешкав у Винниках у глухому закутку («на Америці»), але мав лікарську кімнату іншу, якраз по сусідству (через хату) зо мною. З моєї кімнати видно було, як щоденно приходив до цього «урядового» помешкання Ів. Липа, а що пацієнтів було небагато, часто сидів собі на призьбі з незмінною люлькою в зубах, глибоко задуманий. Не раз на цю призьбу присідав і я і ми довгенько обмірковували

світле минуле України, дошукуючись тих причин, що не дали змоги таки збудувати самостійну Україну. В години доброго настрою, коли на призьбу присідала бувало ще й моя пані з дволітньою Лесею, Іван Липа любив оповідати-мріяти про Керч, Крим та море, конче попахкуючи при тому нерозлучною люлькою.

Жив Іван Липа дуже скромно й убого, бо заробляв зовсім мало. Справа в тому, що йому звичайно не давали дозволу на лікарську практику. По довгих клопотаннях, навіть по листах до Варшави до осіб, яким Ів. Липа не хотів писати, видавано дозвіл тільки на півроку, але все ж з таким запізненням на 1-2 місяці, що за цей час примусового «неурядування» практика Липи насильно розлазилася. Було ясно, що місцева влада добре поінформована з центру про Ів. Липу, а тому дозволу на практику йому не видавала, — треба було вдаватися аж до міністерства, а там також не поспішали.

Заходячи до мене й бачучи матеріальну вбогість мого життя, Іван Липа звичайно хитав головою й сумно проказував:

— Отак живе український міністер... Стовп С. Петлюри...

Моя хата була зовсім вогка, патьоками текло зо стін, а це виводило з рівноваги Івана Львовича:

— Та втікайте ви з цієї холодної нори хоч до мене «на Америку»... Послабнете ви тут усі...

Я вказував Ів. Липі, що не краще й у нього «на Америці», а щодо дійсних «стовпів С. Петлюри», то про них турбуватися нема чого, — вони живуть краще від самого С. Петлюри...

Наші довгі розмови про причини розвалу Української держави були завжди відкриті, сміливі й ясні, — два «бувші міністри», що пережили в центрі української політики 1919-1923 роки, що бачили все відкритими й зрілими очима, мали про що розмовляти й не боялися говорити правду... Ми причини ці бачили ясно, знали й тих людей, що сильно допомогли нашій катастрофі, ведучи розкладову політику в ім'я особистих вигід, і лицемірно прикриваючи це ніби потребами України...

Пригадую, як Ів. Липа дуже цікавився голосним протестом армії проти тодішньої діяльності прем'єр-міністра. Справа в тому, що військовий міністер генерал Андрій Вовк 2-го травня 1922 року подав був великого доклада Симону Петлюрі та самому прем'єрові, сильно критикуючи його діяльність і вимагаючи уступлення з уряду: «Коли Ви вірний син України, мусите негайно уступити» — кінчав військовий міністер свого незвичайного листа. Звичайно, з цього протесту нічого не вийшло, але зміст його блискавкою поширився серед цілої еміграції. Липа випитував від мене всі деталі цього протесту (бо відпис його було доручено й мені, як заступникові прем'єра на той час), розвиваючи цілу ідеологію потреби для нас тільки міцної військової влади, військової диктатури. Вірив, що коли б військові взяли владу в свої руки, то це значно поправили б нашу трагічну ситуацію.

Іван Львович ніколи не падав на дусі. Він завжди підкреслював, що ми свою українську справу таки вже витрали, напочатку — психологічно, духово. Ми здвинули цілий народ, українську правду ми яскраво показали цілому світові. І це вже немала наша заслуга, — ми зробили, що були в силі зробити. Решту закінчить наступне покоління. Ми ж переживаємо таку епохову добу, що її безмежних розмірів навіть не вміємо ще окреслити... Але українського духа, ідею української самостійності, думку про незалежну Українську державу (так вимовляв Іван Львович) ми таки глибоко зацпили не тільки сучасним українцям, але й наступним поколінням на яких сто літ. Наш державний здвиг негасимим вогнем запалить усі живі українські душі і свого часу таки принесе відповідний плід. Помремо ми, але святий вогонь, що його ми сміливо запалили, вже ніколи не погасне. Це те, що переживе нас і створить найрозкішніші легенди в Україні...

Отак ми мріяли вдвох, згадуючи пережите. Ніколи не падали на дусі, — навпаки, завжди бачили на повні очі наше світле будуче. І Іван Липа завзято працював коло своїх сподівань, а я — коло мовних праць та перекладу Св. Письма на українську мову.

В листопаді 1923-го року Іван Липа зовсім розхорувався. Вертаючись із міста, моя пані часто розмовляла з Іваном Львовичем, коли він був біля своєї хати. Взагалі ж вона дуже поважала його й мала до нього, як до позбавленого родинного закутка, завжди чуле жіноче серце. Це душею відчував Іван Львович і пильнував, щоб чимбудь виявити й до нас свою сердечну прихильність. За цей час Ів. Липа сильно змінився на обличчі, — було видно, що смертельна хвороба невинно точить його. Про цю хворобу він сам не любив розповідати.

В суботу моя пані повідомила мене, що вона на завтра, на неділю, запросила на обід Івана Львовича. »Щось він зовсім недужий«, додала, »допильную приготувати йому все, що він любить«.

Обід 4-го листопада затягнувся у нас аж до вечора. Надворі була гарна погода й Ів. Липа був у доброму настрої, багато шуткував, але їв — більше очима. Всього брав дуже мало, або й зовсім не брав, хоч усе це було те, що він справді любив. І тільки свого найулюбленішого помідорового соусу з рижом з'їв трохи більше. Багато розповідав нам про Одесу та про море, яке любив до нестями.

Дальший тиждень минув, як звичайно, — Іван Львович приходив до своєї лікарської кімнати, але щось мало було його видно.

— Щось наш Іван Львович потемнів, як земля, — сказала мені якось моя дружина.

В неділю 11-го листопада до Ів. Липи »на Америку« приїжджали гості — Вол. Дорошенко та Ів. Шендрик, що тоді були в проводі Товариства допомоги емігрантам у Львові. Гості пробули в Липи аж до вечора, бавилися і співали, а їм пробував підспівувати навіть сам хворий господар. Але ніщо не вказувало на катастрофу; Вол. Дорошенко заходив і до мене, але про хворобу Липину не було й розмови.

В понеділок 12-го листопада десь о годині 10-ій рано, вертаючись із міста, моя пані спіткала Івана Липу, що підозріло сидів на пеньку при дорозі, опустивши голову. Сів дрібний дощ. Іван Львович привітно повітався з моєю панею, сказав, що втомився, йдучи до своєї амбулаторії, і от відпочиває... Не знає, як дійде...

Вернувшись швидко до дому, моя дружина із занепокоєнням усе це розказала мені й запропонувала негайно відвідати Івана Львовича, чи йому чого не потрібно. Я зодягнувся й пішов до сусіднього помешкання Липи. Застав його вже вдома. Липа сидів біля столу, поклавши на нього обидві руки, а на них голову. Ніби дрімав. На моє привітання звів голову й тихо промовив:

— Сідайте... Щось мені недобре... Але це зараз мине...

Липине обличчя було смертельно бліде, очі мутні. Він здригав, — ніби перед виметами, й тоді хвтався за жолудок.

— Отут мені смертельно болить... Але це пройде...

Я метнувся по хаті, намочив рушника до холодної води й покритв Липі чоло та голову.

— О, це добре, Іване Івановичу...

По цьому він трохи ніби заспокоївся, схиливши голову на стіл, і став дрімати. Я господарив у хаті, бо Іван Львович, прийшовши, децю поперевертав, а вбрання своє просто покидав. Ходив я навшпиньках, бо Липа ніби заснув був.

В цей час раптом відчиняються двері й до кімнати входить у повній формі, зі зброєю, місцевий винницький поліцай Новак. Я махаю йому руками, щоб не входив і не говорив. Поліцай здивовано подається до дверей, а я за ним.

— Пане професоре, — говорить мені в сінях по-польському, — я приніс наказа, щоб лікар Липа зняв свою лікарську табличку, бо він не має дозволу на практику...

Я вияснюю поліцаєві, що лікар Липа смертельно хворий і нехай він, хоч тепер, не дратує його, бо зараз не час на це. Поліцай Новак зовсім чемно погодився й сказав, що він справу припинить на тиждень, а далі буде видніш...

Навшпиньках вертаюся до кімнати, Іван Львович ніби спить.

— Що, поліцай приходив? — тихо питає він. — Це не дають мені практики... Хоч би вмерти дали спокійно...

Я заспокоюю, що все буде добре, що він може собі вільно практикувати. Вмостив Липу покластися на канапці, підстеливши плащі. Липа ліг, а десь за годину заспокоївся, повеселішав і став помалу говорити. Я вмовив його негайно вертатися додому. Мою пропозицію дістати візника він рішуче відкинув, — він ще дійде додому сам...

Збігав я додому за парасолею й попровадив хворого до його помешкання. Йшли ми дуже тихо. Спочатку Липа тримався бадьоро, але де-далі став сильно втомлюватися. Він обперся об мене і так ми йшли коротшим шляхом «на Америку», що п'ять хвилин спочиваючи.

Часами довелося мені просто брати його на руки... Під ногами дошкулювало болото.

Привівши Івана Липу десь о годині 2-ій, я роздягнув його й поклав до ліжка. Слухав мене, як дитина. Він нічого не їв, а тому я звернувся до його господині, що в неї наймав він кімнатку, негайно приготувати хворому каву, а потім ріденького супу, бо це, казав Іван Львович, він може їсти. Господиня Лазовська досить неприхильно відповіла, що це їй клопіт і вона не може ходити за хворим. Я перебив їй, сухо підкресливши, що лікар смертельно хворий і що за всі клопоти я їй заплачу. Мій рішучий голос вплинув на господиню і вона відразу кинулась до роботи й далі робила все, що їй казав я, охоче.

А тим часом Іван Львович заспокоювався. Почав веселіше говорити й шуткувати на тему долі українського емігранта-міністра. Поспіла кава, й хворий трохи випив, а далі із задоволенням з'їв ріденького супу. Була десь година 4-та по полудні й Іван Львович став гнати мене додому на обід.

— Я зовсім уже здоровий. Як матимете охоту, прийдіть до мене ввечері.

Так і вмовилися ми, що я зайду до нього десь на годину 8-му вечора. Запросити якогось лікаря Іван Львович рішуче зрікся, сказавши, що всі потрібні йому лікарства він має в себе. І я спокійно пішов додому обідати, попросивши паню Лазовську доглядати за хворим.

Десь зараз по 6-ій годині прибігла до мене донька пані Лазовської, кличучи мене, бо лікареві стало гірше, а вони не знають, що й робити. Я не йшов, а побіг «на Америку», маючи найгірші передчуття. Застав я хворого на ліжку сильно ослабленого, але при повній свідомості. Він мені розповів, що мав конечну потребу вийти надвір. «Не хотів турбувати нікого з чужих. Туди ще якимось зайшов, а вже назад... рачки ліз... а під дверима зовсім упав, бо не мав сили перелізти порога... Прибігла господиня з дочками й поклали мене на ліжко та вас ось покликали...»

Оце ходіння рачки й добило, здається, хворого. «Не хотів турбувати чужих», бо емігрант наш скрізь чужий та зайвий... Ліпше вмерти, аніж чужого турбувати...

Заспокоїв я хворого, як міг. Дав лікарства, приготував трохи росолу, й засів на цілу ніч на варті.

Липа заснув, але десь за годину прокинувся, сильно й видимо заспокоєний. Стали тихо говорити, хворий тільки час від часу постогнував. Я написав листа до Львова, до Вол. Дорошенка, щоб негайно приїздив із добрим лікарем; листа повезла донька пані Лазовської.

Хворий немало говорив мені, але видимо втомлювався й тримався деяких тем. Розповідав, що він хворий на рака жолудка, а хвороба почалася ще з травня 1919-го року в Станиславові. Рятунку для нього вже нема і він доживає останні години. Він цього свідомий...

— Вибачте мені, дорогий, за те, що я не раз був проти вас. Все мені здавалось, що ви накладаете з тими руїниками... Аж тут переконався, що то була моя помилка... Я у вашій родині завжди знаходив найсердечніше до мене ставлення...

А далі Іван Львович переходив усе на одну тему, — про долю його сина Юрка.

— Передайте йому мою останню волю: нехай добре вчиться й закінчує університета. Все, що я полишаю по собі, — нехай забере, бо це йому знадобиться, як почне свою лікарську практику. В Одесі десь позосталася його мати, — нехай подбає, як зможе, про неї... Тут у мене в пуляресі є деякі гроші, — це передайте йому...

Оце були головні теми, про які найохотніше говорив хворий. Було видно, що вся його остання думка — тільки коло свого укоханого сина. Я заспокоював хворого, як міг, обіцяючи докладно виконати всю його волю.

— Нічого не лишаю синові, а йому ж так потрібно буде бодай напочатку. Він такий недосвідчений...

Заспокоювався і засипляв. Здавалось, ніщо не говорило, що катастрофа близька. Я подав хворому якесь лікарство, теплою водою не раз підмив його.

За одного з таких підмивань він обняв мене обіруч, поцілував і розплакався...

А ніч тяжка бігла. Десь коло 2-ої години вночі, обудившись, Іван Львович настоював, щоб я ішов додому й переспав кінець ночі. Я спротивився тому, але це тільки нервувало хворого.

— Переспіть трохи, а вранці прийдете... — тихо сказав мені Ліпа.
— Бо в мене нема де...

Я послухався, але мій сон був дуже неспокійний. Перед 6-ою рано (13-го листопада) я вже був на ногах і полетів до Липи. Тільки що розвиднювалося. Вхожу до хати — й не пізнаю хворого: обличчя смертельно бліде, очі зовсім мутні, закриті. Лежить без руху... Нагинаюсь до нього й окликую: »Іване Львовичу!«

Ліпа тихо розкрив очі й похитнув головою. А далі шепоче:

— Щось мені знову стало гірше... Ослаб я сильно... — говорив уже нерозбірливо й тихо.

І знову безсильно закрив свої очі. Видно було, що сили його тануть по мінутах. Зробив коло хворого все, що можна. На пропозицію взяти лікарство, хворий заперечуюче хитнув головою. До уст влив йому ложечку холодної води, про що він просив мене передніше. На мої питання, поволі перестав відповідати. Я нагнувся до хворого, а що це було мені, високому, незручно, опустився перед ним на коліна й ловив його слова. Блискавкою якось промайнула мені страшна думка, що це ж хворий помирає. Ніби й був я готовий до того, але в обличчі присутньої смерті сильно злякався й почав кликати:

— Іване Львовичу! Іване Львовичу!

Хворий іще підняв тяжкі повіки, глянув на мене й прошепотів:

— Моє благословення синові... передайте... Допоможіть йому...
Будьте йому батьком...

Я скропив хворому обличчя водою, витер хустинкою. Знову опустився коло його голови, заглядаючи йому в вічі й тримаючи його за руку. Рука помітно ставала безвладна... Якийсь ляк перейняв мене і я знову почав кликати:

— Іване Львовичу! Іване Львовичу!

Поклав свої руки на голову вмираючому: вона холодніла... І знову я крикнув до самого вуха:

— Іване Львовичу, я все зроблю, не турбуйтеся...

Очі його ще дивились на мене... Я прикрив їх йому й поцілував у холодне чоло...

Було десь коло половини сьомої рано. Іван Липа заснув навіки.

І після цього відразу я відчув неймовірну втому. Підійшла господиня й каже:

— Тепер уже нема чого вам робити, — решту закінчимо самі.

Десь о пів на десяту зі Львова прибув близький приятель покійного, Володимир Дорошенко, якого я просив узяти частину турбот на себе, — за останню добу я духово так був змучений, що насилу тримався на ногах. Дорошенко охоче замінив мене в деяких невідкладних справах. Померлого зодягли й поклали в хаті на прибраному столі.

Зробивши потрібні розпорядження, ми пішли на пошту й вислали Юрієві Липі до Познаня, де він студював медицину, телеграму: »Батько тяжко хворий. Приїжджайте негайно«.

Десь о годині 12-й пішли ми вдвох з Вол. Дорошенком до місцевого греко-католицького пароха о. декана Григорія Гірняка, якому я сказав:

— Покійний Іван Липа був щирий православний. За звичаєм, звертаємось найперше до вас, як до місцевого пароха, з проханням поховати покійного. Але коли б ви з якихось причин не могли цього зробити, то я негайно телеграфую й сюди приїде священник православний.

Отець Гірняк був у неприхованому великому клопоті, але відразу достойно вийшов із нього:

— Пане професоре, ви самі знаєте моє трудне канонічне становище. Я негайно їду за вказівками до митрополита Андрія й зараз дам вам його відповідь.

І справді, за кілька годин всі вже знали, що митрополит Шептицький розв'язав трудну справу, за своїм звичаєм, просто: дозволив поховати без застережень...

Похорон відбувся в четвер 15-го листопада. Зо Львова приїхало багато представників від різних товариств. По 1-й годині тіло покійного винесено з Церкви, де відбулася коротка відправа. Якраз під час прощання з покійним до Церкви прибув із двірця син Юрій. Блідий, як стіна, він нервово, нерівними кроками, наблизився до батька і зложив на його чолі останнього синівського поцілунка...

Поховали Івана Липу на Винницькому кладовищі, біля спільної Стрілецької Могили. Довго говорили палкі промови над свіжою мо-

гилою, — звичайні в таких випадках крикливі промови. Тяжко було слухати їх мені, що знав добре злиденне життя покійного власне тому, що не було кому допомогти йому... Видно легко говорити надгробні промови, та не легко реально шанувати людину за життя її...

Чулою й сердечною промовою попросив свого довголітнього приятеля, свого любого «Івана», побратим-тарасівець Микола Вороний. Сильна його промова впала кожному глибоко в душу, бо з люблячої душі вона й виходила...

Якось непомітно й вечір насунув і зовсім стемніло. Сумно й тихо верталися з похорону приятелі Івана Львовича. Починав сіяти дрібний дощукільний дощик, як щирі сльози за передчасно загинулим емігрантом, за чулою людиною, що горіла й світила глибоким патріотичним вогнем...

Тихо вертався додому і я. Душу обгортав болючий сум за несподівано втраченим товаришем, з яким ми п'ять літ кипіли й нервувалися, віддавши цілих себе на будівлення Самостійної України... Доля не судила йому побачити вільної України, — довелося скласти зболілі кості свої далеко від родинного міста...

Проходжу біля осиротілої Липової амбулаторії. Біліє табличка з написом: «Д-р мед. Іван Липа. Приймає...» Нехай тепер зриває цю табличку, хто хоче, бо лікар і без того практикувати більше не буде...

А дощ плакав усе більше та більше...*

(«Наша культура», Варшава, кн. 8-9, 1937)

*) До проф. Івана Огієнка: Високоповажаний Пане Професоре! Управа Українського Товариства допомоги емігрантам з Великої України складає Вам щирю й глибоку подяку за Вашу справді християнську дбайливість і любов, з якими Ви поставилися до бл. п. Івана Липи в останніх днях його життя, та за Ваші труди, які понесли Ви для його похорону. З високим поважанням за Управу Товариства: голова Вол. Дорошенко, секретар Ів. Шендрик. Львів, 24 листопада 1923 р., ч. 122. Печатка товариства.

Увага!

Увага!

Інформуйте світ про московські злочини. В цьому Вам допоможе монументальна книга англійською мовою про московську окупацію України під назвою

RUSSIAN OPPRESSION IN UKRAINE

Книга має 576 сторін друку плюс 24 сторінки ілюстрацій, у твердій полотняній оправі з мистецько-оформленою обкладинкою.

Ціна (без пересилки) 36 ш., у США і Канаді — 8 дол.

Просимо замовляти в Українській Видавничій Спільноті:

*Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road,
London, N.1., Great Britain.*

Проф. Володимир ШАЯН

ДУНАЙ, ДНІПРО І ДНІСТЕР

(Порівняльно-лінгвістична і філологічна студія)

(2)

»ДАНАПЕР« У ЙОРДАНЕСА І »СЛОВ'ЯНИ« У ПРОКОПІЯ

Новіший запис назви »Дніпра« маємо в історика Йорданеса із VI-го століття. До наших днів збереглася Йорданесова історія готів під заголовками: »Getica« — »De rebus Geticis«, яку сам автор назвав »De origine actibusque Getarum«.

Цей твір Йорданеса відомий в історіографії і, згідно з твердженням самого автора, він є скороченням довшої, 12-томової, праці Йорданесового приятеля Кассіодоруса, що мала такий самий заголовок. Твір Кассіодоруса Йорданес випозичив на три дні, щоб ознайомитися з його змістом. Три дні ледве чи вистачить на те, щоб прочитати великого розміру твір, хоч би навіть для досвідченого ученого читача манускриптів. Дехто з істориків сумнівається, чи взагалі такий твір існував. Можливо, що й сам Йорданес хотів цією історією прислонити деякі власні твердження чи симпатії. Можливо, що багато речей Йорданес писав із пам'яті, не маючи під рукою джерел чи оригіналів. Отже його твір треба читати з великою дозою обережності й критицизму, напевно з більшою, ніж дотепер цей твір розглядали.

Все ж таки факт, що Йорданес жив у VI столітті, убогому на історичні записи, має своє значення хоч би для деяких реалій із побуту чи географії. Жив Йорданес на південному березі Дунаю. Для нас важливе те, що в його історії маємо описи чи згадки про південну частину України та деякі географічні назви і відомості.

В деяких місцях історію Йорданеса читаємо як компіляцію або, принаймні, відчуваємо сильну залежність цього твору від раніших грецьких і римських джерел. Одне з таких місць подаємо і в нашій праці. Все ж таки в творі Йорданеса є чимало й нових матеріалів та нових подробиць, що заслуговують на окремий розгляд. Саме такий характер мають його згадки про Дніпро і Дністер.

Подаємо ці згадки в перекладі контексту. Зустрічаємо в цьому творі також назви інших рік та місцевостей, але над їх аналізом не будемо зупинятися.

У п'ятому розділі історії Йорданеса читаємо:

»Вони (скифи) жили в той час вздовж закруту Меотійського озера від ріки Борисфену, яку тубільці називають *Данапер*, аж до струї Танаїсу. Під Танаїсом розумію ріку, що пливе з Ріпейських гір...

Вона (ця ріка) славна також як границя Азії і Європи, бо друга ріка Танаїс це та, яка бере свій початок із гір Хрінні та впадає до Каспійського моря. Данапер бере свій початок з великих мокряків і впливає з них, як із джерела».

Далі Йорданес пише про незвичайну гіркість води «Данапра» (Дніпра) у його долишній частині, пояснюючи, що ця гіркість походить від гіркого потоку Екзампея, який до нього вливається.

Саме тут, на мою думку, Йорданесові не дописала пам'ять, бо таку саму прикмету Геродот приписує ріці Гипаніс, себто — Богові.

У Геродота (IV, 52) читаємо:

»... Гипаніс (себто Бог) пливе впродовж п'ятьох днів дороги вузьким річищем солодкий, але потім його 4-денний доплив до моря має гірку воду, бо до нього впадає гірке джерело, таке гірке, що хоч і невелике, своєю гіркотою наповнює Гипаніс, ріку велику серед дрібніших. Отже джерело це пробивається на межі землі скифів-рільників і алазонів, а його назва, як і того місця, з якого воно випливає, по-скифськи Екзампейос, що грецькою мовою означає «Святі дороги».

Як бачимо, Геродотів опис гірського потоку, що впадає до Гипанісу і робить його воду гіркою в долишній частині, Йорданес приписує «Данаперові». Це можна пояснити його помилкою цитування з пам'яті, що виразно вказує на компіляційний характер його твору. Таких помилок у Йорданеса більше.

Цікава його довідка про два «Танаїси», себто про два Дони, назви яких звучали як «Данаїс», але через характеристичний перезвук чи то для греків, чи то для народу, від якого вони цю назву почули, за Геродота записали вже як «Танаїс». Очевидно, назва «Данаїс» мусіла бути раніша ніж її перекручення. Ця подробиця підтверджує нашу теорію про незвичайну давнину згаданих назв, як і те, що таку назву мали й інші ріки.

Але вернімось до свідчень Йорданеса. Він пише:

»Анти, що найхоробріші між тими народами, які живуть над закрутом Понту (себто Чорного моря), поширилися від Данастеру до Данаперу — рік, що віддалені одна від одної на багато днів подорожі. Але на березі Океану (так звали тоді Балтицьке море, — В. Ш.), де вода ріки Вістулі (себто Висли) вливається трьома гирлами, живуть відіварії, нарід, що складається з різних племен. За ними — ести, раса підданців, що також живе над берегом Океану (себто Балтицького моря)».

Як бачимо, Йорданес не знає північної межі держави Антів, але зазначає, що вони не сягають аж до «Океану», бо там, біля трьох гирл «Вістулі», живуть відіварії і ести.

Вичерпна аналіза поданих тверджень Йорданеса завела б нас далеко поза межі цієї праці. Найважливіше тут для нас є підтвердження, що «Борисфен» тубільці називають також «Данапером».

Тубільці — це анти, що живуть між «Данастером» і «Данапером». Вони звуть Дніпро «Данапером» чи «Даніпером», а мандруючі або поселені на сході України скифи назвали його «Борисфеном». Очевидно, відомості Йорданеса не сягають докладно на лівий берег Дніпра, бо це ж «сорок днів дороги», так само, як не знає він північної межі отих «найхоробріших анти».

Хто ж були ті «анти», себто нарід, мовою якого — за Йорданесом — названо Дніпро і Дністер?

Важливі відомості про «анти» та «слов'ян» маємо і в грецького письменника Прокопія Кесарійського, також із VI-го століття. У сьомій книзі його «Історії воєн» він подає досить детальне свідчення про «анти» і «склавенів». Для нас головню цікаве те, що він говорить про їх мову. Знаходимо в його творі й важливе свідчення про культ рік, без чого наші досліди були б тільки здогадними. Дас він цікаві свідчення про стародавню віру антив чи слов'ян, що заслуговує на докладнішу аналізу, але в нашій праці цитуємо тільки це місце, яке доказує ідентифікацію народу, який замешкував терени між Дунаєм і Дніпром.

У Йорданеса ми читали, що анти займали простори між Дністром і Дніпром, а в Прокопія читаємо, що простори антив сягали від Дунаю до Дніпра. Крім цього можемо безсумнівно зідентифікувати антив із слов'янами. Довідаємось також, що вони говорять одною мовою, мають однакові звичаї та належать до одного роду. Отже, Прокопій пише (скорочення тексту зазначаємо крапками):

»Бо ті народи, слов'яни і анти, не є під владою однієї людини, вони із старовинних часів живуть по-демократичному, тому все, що стосується до їх важливих справ, добрих чи злих, вирішують спільно.

Правдою є також те, що в усіх інших справах, загально кажучи, ті два варварські народи мали однакові закони і звичаї ще із старовинних часів. Вони вірять в одного Бога, творця блискавиці, який є володарем усього світу, і жертвують йому волів та інші жертвоприношення...

Вони шанують ріки, німф та інших духів, складають їм також жертви і у зв'язку з цим роблять свої пророкування...

Обидва ці народи говорять тою самою, вельми варварською мовою. Що більше, зовсім не різняться одні від одних своїм виглядом. Вони виїмково високі й міцно збудовані, їх тіло й волосся не зовсім ясні, але не зовсім і чорні, всі вони мають легко русяву краску...

Насправді, слов'яни і анти в далекому минулому мали одне ім'я, бо обидва ці народи в старовинні часи звалися спорами... Як здогадуються, вони жили здалека один від одного і заселявали свою країну спорадично. Наслідком цього факту було те, що вони володіли великою

кількістю землі. Отже заселяють частину північного берега Істеру (себто Дунаю, — В. Ш.)«.

Як бачимо, ці слов'яни чи анти не впали нагло з неба десь у IX столітті разом з обильним дощем, а здавна заселявали простори над Дунаєм, Дністром і Дніпром. Говорять одною мовою, належали до одної раси і мали спільне ім'я. Звичайно, складаються із своїх племен, які навіть воювали одні з одними, але завойовані співплемінники залишаються вільними. Цю важливу подробицю завдячуємо також тому самому авторові. Греки вважали їх мову за «вельми варварську», не інтересувалися різницями між тими «варварами», тому й не від їх записів мусимо починати чи узалежнювати наше існування в історії. Греки знали антив і слов'ян тільки з того, що торгували з ними, а головню — за свідченням самого Прокопія — з того, що ті народи з-за Дунаю нападали на них (греків) майже щороку. Ці напади Прокопій приписує медійцям, сарацинам і антам.

Так ось і наші назви треба віднести в ті старовинні часи, коли-то слов'яни говорили однією мовою, були «легко руської» раси і надавали свої власні назви своєму богові, своїм богам, своїм рікам, яким приносили і жертви; очевидно, що й назви рік мусіли бути божеські.

Це допомагає нам зрозуміти, чому Дніпро і Дністер мали такі достойні, натхненні й поетичні назви як «Переможець рік» чи «Той, хто розпросторює води».

Тому й змінливі назви в записях греків нас не мусять турбувати, бо розв'язки і значення цих назв треба шукати на їх власному мовному ґрунті. Здається, що саме це треба доказати в нашій праці.

Дніпро, як бачимо, мав дві назви. Перша, старша, це назва, яку йому дали автохтони, себто наші прапредки, а звучала вона «Дунай-пер» або «Даніпер». З цієї назви, через скорочення, походить сьогоднішня назва — Дніпро. Вона була зрозуміла також предкам іранських племен, що перекладали її і уживали рівнобіжної назви — «Борисфен», який — як обоготворена творча потуга природи — був їхнім прабатьком.

У Йорданеса маємо цінне підтвердження звучання назви Дніпра в V-VI століттях. Звичайно, тут треба взяти до уваги факт, що це запис чужою мовою, почутий із третіх уст. Якби Йорданес був жив ближче Дніпра, він не помішав би його з Геродотовим Гипанісом, бо саме в Геродота маємо чудові описи солодокководности Дніпра-Борисфена. Записана в Геродота назва «Дніпра» показує характеристичне скорочення цієї назви чи теж один з етапів цього скорочення.

Підкреслимо, що ствердження про дві рівнобіжні назви Дніпра у Йорданеса стосується до далекого минулого, а не до його часу. Він же говорить про часи боїв амазонок, які для нього самого є передісторією.

Отже, нема двох кандидатів на авторство назви Дніпра в його передісторичному звучанні. Назвали його так автохтони, а це є доказом глибокої передісторичної автохтонности наших праукраїнських пред-

ків, що жили в благословенній Дніпром країні — споконвічний його батьківщині.

Закінчуючи цей розділ, подамо повний опис Дніпра в Геродота, який нам допоможе зрозуміти, як оцінювали чужинці нашу землю, чому вона з найдавніших часів притягала до себе різні народи, які хотіли загарбати її або стати хоч її співвласником.

У своїй історії, Геродот (IV, 53) так захоплено пише про Дніпро:

»Четвертою рікою (вона четверта в Геродота тому, що він подає перелік рік із заходу на схід, — В. III.) є Борисфен, найбільший по Істері (себто Дунаєві) і найобильніший, як це бачимо не тільки між скифськими ріками, а й між іншими, з винятком тільки Ніла Єгипетського, бо з цією рікою не можна порівняти жодної іншої ріки. Після Ніла найбагатшим є Борисфен, що дає найкращі низинні пасовища для череди, дає риби найкращі й найчисленніші, і воду до пиття найсолодшу, і самий чистий серед інших мутних рік, і збіжжя над ним найкраще, і трави ростуть високі в тих місцях, де не засівають рілля. Отже й сіль біля його джерел згущена в безмірній кількості, постачає він і соми, що звуться «антакеями», до насолювання, та багато інших плодів, що гідні подиву. Є відомості, що він (себто Борисфен) пливе спершу зі своїх джерел від північного вітру аж до країни Геррос, що віддалена на сорок днів плавання від моря, але через які місця він пливе до того краю (себто до краю Геррос), ніхто не може сказати. Відомо теж, що він пливе (далі на південь) через безлісну землю скифів-хліборобів. Самі ж скифи (себто скифи-нехлібороби) живуть над ним на просторі десять днів плавання. Однак джерел цієї ріки, як і джерел Ніла, я не зумію показати, як і ніхто з греків«.

Греки не відрізняли також припонтійських народів і всіх їх разом називали скифами; ще й у десятому столітті вони називали так і прехоробрих лицарів Святослава. Сам Геродот знає, що ті землі, аж до далекої півночі, заселяли різні народи, бо зазначає, що скифські купці, вибираючись на північ, мусіли брати зі собою перекладачів. Отже, на цих землях жили народи, з якими споконвіку відбувалась жвава торгівля, як і вздовж берегів славнішого Ніла. Це була земля обильних пасовищ, добре вирощеного збіжжя, численної худоби, земля, що »текла молоком і медом«.

ЧИ Є ДНІПРО В ТЕКСТАХ »ЕДДИ«?

Дуже цікаве питання про можливий запис чи відгук назви Дніпра в найстарших ісландсько-скандинавських текстах гимнів і саг, відомих під назвою »Едди«.

Можливість інтерпретації двох місць »Едди«, де бачимо назви схожі на Дон і Дніпро — незвичайно цікава як з історичного, так і філологічного погляду.

Тексти »Едди« у записаному вигляді походять з XI-го століття, але в них використаний дуже старий матеріал як історичного, так і

релігійно-світоглядového змісту. Одним із важливих мотивів історичного характеру є тут ремінісценції з боротьби чи відносин із гунами. В старогерманських сагах зустрічаємо їх дуже часто. Різні місця в Європі могли бути тереном таких боїв, тому не завжди вдається устійнити локалізацію тих напівмітіфікованих ремінісценцій.

Деякі німецькі вчені пробували інтерпретувати згадані місця в «Едді» як такі, що мають певне відношення до назв рік Дону і Дніпра, але — що треба підкреслити — не всі вчені згодні з такою інтерпретацією. Спробуємо, однак, розглянути це питання й побачимо з самого тексту «Едди», чи така гіпотеза можлива і яка її вартість.

Коли взяти до уваги цей здогад, то назва Дніпра в текстах «Едди» звучить як «Данпар» і «Данпр». Лінгвістично таке припущення не тільки можливе, а й вказує на дальше скорочення назви через відому нам уже форму «Данапер» чи «Даніпар». Якщо сильний у германській мові наголос покласти на перший склад, тоді скорочення стає цілком закономірне. Отже, через скорочення середнього складу — не залежно від того, чи була там голосна «і» чи «а» — дістанемо звучання «Данпар» або, ще коротше, «Данпр».

Тепер звернімся до тексту «Едди», а саме до фрагменту із «Атляквіди».

Контекст змісту такий:

Гунський князь Атілла хоче заманити до свого табору германського князя Гуннара. Висилає до нього свого посла і запрошує Гуннара відвідати його гунський терем, обіцяючи йому «приятельство і мир», а також багаті дари і численні землі для розподілу. Між цими дарами і землями є обіцянка дати йому дзвінку зброю, золоті оздобы до корабля і (далі наш переклад):

»Сіяючий клейнод
Надбережжя Дніпра,
Могутній ліс —
Що його називають Мерквид«.

Гуннара остерігають перед підступом, але він бундючний і запрошення прийняв. В гунському теремі бенкет закінчився ганебною зрадою — германських князів і лицарів вирізано. Щоб пімститись за них Гудруне, жінка Атілли, сестра Гуннара, підпалила терем і все кінчиться характеристичним для германського розуміння трагізмом — цілковитим знищенням.

Ця сага, без сумніву, є відбиткою історичних воєн і замирень між готами та гунами. Надбережжя Дніпра справді могло вважатися у їх завойовницьких замірах за «сіяючий клейнод», за який велися війни. І готи, і гуни могли намагатися стати «власниками» цього «клеюнода», гуни — напевно, бо знаємо про це хоч би з факту, що й Дніпро вони називали «Гунізвар», себто — ріка гунів. Це ще один з доказів, що кожний завойовник узбережжя міг пробувати назвати цю ріку своєю назвою, як «свою».

Чи справді, тут мова про Дніпро? Це питання лишаємо знавцям «Едди» для їх дальших дослідів. Коли ж мова про Україну, то ми й без «Едди» знаємо про завойовницькі плани різних наїзників та її ворогів, тому можна сподіватися і заперечень моїх здогадів щодо інтерпретації уривка згаданої саги.

Не менш цікавим є й інше місце в «Едді», де — згодом — також мова про Дон і Дніпро. Але тут існує цілковита розбіжність між поглядами дослідників, а філологічна аналіза — надто складна. Мова про закінчення незвичайно цікавого національно-соціологічного міту п. з. «Рігсфуля» (раніша частина «Едди», 48-49).

Премудрий Риг, потужний і віщий старець-мандрівник, встановлює на землі лад. Таку постать старця-мандрівника у германській мітології знаємо як втілення Вотана. Також і в билинах знаходимо подібний мотив божества, що сходить на землю у вигляді старця-мандрівника. В «Едді» цей старець-мудрець зветься стародавним ім'ям — Риг. Він дає мудрі поради або й сам стає основоположником, батьком раси чи народу, що складається із станів, кожний з яких має своє завдання. Цікавим для нас є завдання молодого князя — ідеального образу чи втілення германської раси. Отож молодий князь знає не тільки воєнне ремесло, а й усі таємниці «рун», себто має священне знання таємного. Він вміє заспокоювати бурі на морі, розуміє і мову птиць. Крім цього, він сильний як вісім борців.

Одного дня, коли він полював на птиць, до нього заговорила віща ворона, що розкриває йому його завдання чи його долю:

«Закрякала ворона, сидючи на дереві:

— Чому, о молодий князю, ти бавишся пташками?

Ти повинен радше метати списами,

Приборкувати коней, поборювати велетнів.

Величаві тереми Дану і Данпра,

Багатіша спадщина, як твої посілости,

Треба тобі кораблів досідати,

Рани завдавати, мечі випробовувати!»

Отже, віща ворона каже молодому князеві, що йому треба не птиць заманювати, а муштрувати коней, готувати кораблі, гострити мечі, бо на нього чекає «спадщина» більша ніж усе те, що він тепер має, — це величезні тереми (дирар галір) «Дану і Данпра».

Не всі дослідники згодні з таким толкуванням і вони перекладають дане місце так:

«Величаві тереми Дану і Данпра», себто — пояснюють — тереми якихось данських князів, що мають мітичні імена. І переходять до порядку денного, не турбуючись, чому в них те саме слово в перекладі означає раз Дніпро («Данпар»), а другий раз — якогось мітологічного данського князя. А, може, це завіщання їх божественного мудреця вказує їм на їхню «спадщину» — історіотворчий міт минулого, спогад про ті величаві тереми, що їх вони, кочівники і завойовники, бачили в минулому й чули про них уже за їх часів?

Хто знає? Лишимо це питання дослідникам «Едди», а зі свого боку ми тільки зазначили можливість такої інтерпретації певних місць «Едди».

»ДАНАПРІС« У КОНСТАНТИНА ПОРФІРОРОДНОГО

Важливий запис назви Дніпра маємо і в Константина Порфірородного (905-959). Цей кволий візантійський імператор, завжди залежний від імператорського двору (відсунений від дійсної влади його ріднею), був проте великим ученим і ерудитом. Йому завдячуємо цілу низку науково-історичних праць, як і творів, написаних з його доручення і під його наглядом. Найважливішим його твором для історії України і цілого Чорноморського надбережжя є твір «Про управління імперією», що був призначений для його сина, як збірник державної мудрости, досвіду і відомостей. Це іронія долі, що його син справді «навчився» управляти імперією за візантійською мудрістю і почав своє панування... отруєнням свого батька.

Константин Порфірородний вже добре знає назву Русь, як і ті народи, що живуть на її просторах. Відоме йому й ім'я нашого Святослава, в його інтерпретації — «Сфендосфлявос». В такій же формі стрінемо це ім'я у Лева Діакона.

В його описі старої Русі звертає на себе увагу опис походів русичів — лодіями вниз Дніпром. Готувалась до цього походу ціла країна, а всі збиралися у Києві. І описуючи картини походу русичів, Константин згадує, вперше в історії, Дніпрові пороги. Відомі перекинування назв робили чимало клопоту вченим і дослідникам, які пробували брати їх надто дослівно, хоч насправді перекинуття були зовсім очевидні. Так, напр., у записах Константина подано назву Дніпрового порога як «Неасет», але в ній легко було пізнати назву «Ненасит» (як читає її Томсен) — пізніший «Ненаситець». Брак однієї букви не повинен нас дивувати, бо цю назву Константин знав зі слуху або від другої чи третьої особи, а самий його запис був потім у руках переписувачів. Це цікаве питання назв порогів виходить поза межі нашої праці, тому тільки згадаємо, що сама назва «порогів»-«поріг» у нього (Константина) подана як «прах». Коли взяти до уваги, що грецька мова не мала букви «г» (таки «г», а не «г») у вимові, то не можна дивуватися, що тут є орфографічна помилка: «праг» замість «праг», як звучала ця назва в староукраїнській мові, перед повноголосним «порог». Подібно, як «враг» і «ворог».

Отже запис Константина Порфірородного «Данапріс» (в родовому відмінку «Данапре-ос» і, аналогічно, «Данастріс» — «Данастре-ос») є тільки дуже незначною гелленізацією. Можливо, він цю назву чув просто від русичів або від своїх «імперських агентів» — хозарів, печенігів, болгарів, чи просто від грецьких агентів, серед яких ця назва вже була устійнилася. У його описі України вже немає скифів чи сарматів, натомість є добре нам відомі печеніги, хозари, булгари та

інші народи. В окремому, довшому розділі своєї праці він повчає сина, як використовувати отих диких печенігів, куплених за гроші й дарунки, проти могутньої Руси, щоб відштовхнути її від Чорного моря. Власне з таким наміром греки збудували для хозарів Саркель.

Константин знає навіть назву ріки Бог, а не «Гипаніс», отже, ця ріка, до самого її гирла, була для греків рікою Бог. Зайво тут витратити час на доказ, що ця назва староукраїнська.

Назва Борисфен щезає разом із скифами. Припущення, що це, мовляв, сармати (після скифів) надали Борисфенові назву Дніпро — цілком необґрунтоване й нелогічне. Сармати були також ірано-мовним племенем, спорідненим із скифами, отже не мали причини вживати іншої назви. Крім цього, згідно з твердженням Йорданеса, знаємо, що Дніпро одержав свою назву від автохтонів.

Назва скифи у греків довгий час була прийнята як загальна географічна назва для всіх поселенців надбережжя Чорного моря, не зважаючи на те, що вони знали й про інші народи, які жили на цих просторах. Так, напр., вже Геродот виразно каже, що скоти-скифи, вибираючись торгувати на північ, брали зі собою перекладачів.

І, врешті, добре відомий нам дієписець боротьби Святослава з греками, Лев Діакон, все ще називає геройські полки русичів скифами і тавроскифами, хоч добре знає і їх правдиву назву як «гой Рос». Отже час уже й науці перестати шукати «скифів» усюди там, де їх так називають греки. Адже й сам Геродот пише про різних «скифів»; а в сучасній науці «скифи» залишились, як наслідок термінологічної плутанини стародавнього «батька історії».

Сама ж форма назви «Данапре-ос» вже не вносить нічого нового для нашої аналізи. Запис Константина належить до початків того століття, коли ми вже маємо і наш власний запис у відомій формі «Д[у]ніп[ру]», «Дънѣпръ» або вже просто «Д[у]ніпр», себто Дніпр широкий у Шевченка.

Буквоїдним етимологам, яким бракувала «йота», щоб вивести українську назву Дніпра, скажемо, що етимологи повинні брати до уваги історичну дійсність цієї назви і з неї виводити етимологію, а не навпаки — через сумнівні догми заперечувати саму історію.

ЗАВВАГИ ДО ЛІТЕРАТУРИ ПРЕДМЕТУ

Трудно аналітично переглянути цілу, досить велику літературу предмету, себто — всі теорії, здогади чи етимологічні спроби інших авторів. Проте подам деякі зауваги бібліографічного чи критичного характеру, які можуть бути помічними при розгляді нашого предмета.

Насамперед зазначимо, що із записів назви Дніпра-Борисфена в класичних авторів ми розглядали тільки ті, які мають деякі основні елементи для лінгвістичної аналізи. Повний список класичних авторів можна знайти у «Словнику географічних назв» Форбігера, а саме про Дунай на стор. 239, а про Дніпро-Борисфен — на стор. 764-65 у

його другому, справленому виданні (Forbigger, A.: »Handbuch der alten Geographie aus dem Quellen bearbeitet«. Zweite... Auflage, Hamburg, 1877).

Найповніший перегляд теорій щодо назви Дніпро є в книжці Розвадовського, на стор. 243-251 (Rozwadowski, I. M.: »Studia nad nazwami wód słowiańskich«. Kraków, 1948).

Звичайно, я користувався теж усіма доступними порівняльно-лінгвістичними чи етимологічними словниками, списки яких загально відомі, тому не подаю їх. Найменш відомим на Заході є словник Сташевського (Staszewski, Józef: »Słownik geograficzny«. Wyd. drugie, Warszawa, 1959).

Саме в цьому словнику маємо подану за Фасмером етимологію »Вурустан«, як »широке місце«, а навіть як »ленг«, себто — луг, хоч для цього »лугу« нема ніяких лінгвістичних підстав. Я вже підкреслив у моїй праці, що значення »стан« як місце і край знаходимо в молодших текстах іранської мови, а для передісторичного часу доби, про яку йде мова, треба брати значення цього слова, як у записі »стхана« — »стхенес«, себто »стоячий«, »широкостоячий«, що дає повноту змісту, придатну для етимології Борисфену.

Слід звернути увагу, що подане за Фасмером толкування »стхана« як »стан« не правильне, бо тут не взято до уваги факту, що в усіх грецьких записах (не тільки в Геродота) слово »Борисфен« має звук »тх« із придином, отже це аспірата. Якщо б в оригінальному звучанні було таке неаспироване »т« як у слові »стан«, то греки вжили б в транскрипції добре їм відомого звука »т«, а не »тх«. Група »ст« — як »стан« — дуже часто зустрічається у грецькій мові. Аспірація, себто придинок »тх«, саме вказує на таку ж аспірацію у вимові слова »Борисфен«. Молодше іранське слово »стан« — »місце«, »край« — такої аспірати вже не має. Воно зовсім певно молодшого походження, на що вказують тексти Авести і затрачення аспірати. Ясно, що треба брати старше, етимологічне значення слова »стхана«, як дієприкметник часу теперішнього медіального виду з клясичним закінченням »-ана«. Отже — »стоячий« від »стха+ана«.

Крім цього треба зазначити, що коли б у скифській вимові теж не було »а« в кінцівці, а тільки саме »стан«, то Геродот, чи взагалі греки, мусів би дати цьому слову інше закінчення — на »-ос«, отже воно звучало б »Бористанос« або »Бористенос«. Тому теорія пояснювання »стхаана« як »стан« не витримує чисто лінгвістичної критики.

Але, крім цих етимологічно-граматичних міркувань, за нашою теорією промовляє самий зміст, який — єдиний в аналізі — бере до уваги відомий і підтверджений грецькими й українськими текстами факт обожнювання (деїфікації) Дніпра. Можна сподіватися, що майбутні дослідники приймуть саме таке пояснення, відкинувши теорію Фасмера та інших.

На мою думку, заслуговує на дискусію також теорія Соболевського, що пробує вияснити назву Дніпра з допомогою словосполучення:

»дана-ібр« — »дана-іпр«, а назву Дністра — »дана-істр«, при чому »Ібр« та »Істр« мали б бути назвами рік — »Ібр« на Волині, а »Істр« як »Істер-Дунай«. Назви ці нібито сарматського походження.

Насамперед слід зазначити, що про т. зв. сарматську мову нічого не знаємо, тому не можемо приписувати їй такі слова і назви. Грецькі тексти, як ми бачили, не дозволяють на таку додаткову плутанину назви »Істер«. Також зовсім неприродним, на мою думку, є здогадний перезвук »Ібр« на »Іпр« перед дзвінком »р«. І, врешті, зовсім змістова нелогічність — називати таку велику народотворчу ріку як Дніпро назвою річки-допливу, знову ж таки невідомого походження. Поселювання т. зв. сарматів аж на Волині — це надто далекойдуча анексія Волині. В минулому »сарматами« величали себе поляки для (як їм здавалося) своєї слави, але вони ніколи не говорили »сарматською мовою«, хоч уже в історичні часи, як завойовники, сягали і по Волинь. Отже, ціла теорія Соболевського надто штучна і своєю суттю нічого не вияснює. Соболевський був одним із шукачів »йоти« в »Ібр« чи »Істр« для пояснення появи »ѣ« через асиміляцію і скорочення у вигляді »Днѣпрѣ«. А це зовсім зайве, коли взяти до уваги зміцнену форму »донай«—»дунай« у нашій теорії. Такий дифтонг (двоголосівка) — »ай«, »ой« — закономірно підлягає скороченню у розвитку всіх індоєвропейських мов, що і є одною з головних їх характеристик. Крім цього, особливо підкреслюємо, маємо форму »дануй«—»дунай«, підтверджену в грецьких і українських текстах, як і збережену в живій мові. Отже теорія Соболевського, як бачимо, не витримує критики.

Словник Сташевського подає ще одну комбінацію, а саме: »Дан-апріс« і »Дан-астріс«. »Дан« для нього є »арійським коренем для означення води«, але складова частина »апріс« йому неясна. Нічого дивного, що вона неясна, бо індоєвропейський корінь не звучав »дан«, а »дана« і »дану«. »Дон« — це пізніше похідне скорочення, у первіснім словосполученні мусіло бути »дана«—»дану« або його зміцнена (а не скорочена) форма. Звідси і неправильний поділ слова на »дан+апріс« замість »дана+пріс«. Власне тому »апріс« не має змісту ані змислу й мусить залишитись »неясним«.

Ще іншу спробу пояснити етимологією назв »Дніпро« і »Дністер« маємо у словнику Покорного. Він пояснює вихідні форми »Дана-пріс« і »Дана-стіюс« від здогадних форм »Дану-апара« і »Дану-наздія«, що мало б означати: »Задня ріка« і »Передня ріка«. Лінгвістично таке пояснення ані не виправдане, ані не витримує будь-якої критики. Поперше, автор навіть не пробує показати можливість переходу і фонетичних змін від зовсім здогадного »Дана-апара« до підтвердженого в текстах »Дана-пріс«. А вже зовсім неможливо знайти такий перехід від »наздія«, себто здогадного »Дану-наздія«, до »стер« чи »стріс«. Як же пояснити появу оцього міцного, ще й сонантичного »р«—»ри« так просто, як »деус екс махіна«?!

Подруге, таке словосполучення не можливе просто з погляду граматичного на ґрунті всіх індоєвропейських мов, у яких префікси, при-

кметники в усіх словосполученнях є завжди перед детермінованими іменником. Так само мусіло б бути і в згодних формах «Дану-апара» і «Дану-наздія», на що вказує вже наш приклад «Вуру-стхана», а не «Стхана-вуру». Отже мусіло б бути «Апара-дану» і «Наздія-дану», а не навпаки. Таких прикладів можна подати багато. В санскриті — «уд-»-тара» — «уттара» і т. п. все є перед іменником, отже — «удгіта», «уттарадеса» і т. д. Подібно і в інших мовах: напр., «Више-град», а не «Град-више». Отже, замало комбінувати самими словами, треба ще знати дух мови чи, лінгвістично кажучи, правила паралельних словосполучень.

Маємо ще й інші пояснення походження назви Дніпра і Дністра, але вони зовсім негують історію записів і є просто наочним анахронізмом.

Позитивний вклад у досліді наших назв дав славний Франц Міклошчіч (1813-1891) у своєму «Етимологічному словнику слов'янських мов». За основу він взяв старі сербські записи як вихідну форму для своєї етимології «Д[у]нѣпр[і]». Подає також сербський запис «Дѣнепъръ». У нашій етимології такий вивід зовсім можливий, але вже як одна з дальших похідних форм змін і скорочень. Отже, коротке «у» в першому складі є виразно похідне з «а» чи «о», а довге «е» теж відбиває одну зі стадій у процесі скорочування первісного дифтонгу, себто голосічкового двозвука.

Варто зазначити, що навіть сьогоднішня хорватська вимова назви «Дніпро» звучить як «Дніпер», отже маємо тут збережене оте славне «іє» чи «ія», як фразе скорочування первісного двозвука. Тут затримана саме двозвучність первісного дифтонгу. У слов'янських мовах маємо цілу гаму відмін чи видозмін первісного «ай» чи «ой» через «ія»-«іє» до «е», «є», «ї» чи «я».

Ціла серія цих видозмін ясно показує, що тут маємо діло з оригінальним процесом зрізничкування вже на самому слов'янському діалектичному ґрунті. Це тільки підтверджує нашу тезу, що назви «Дніпро» і «Дністер» не є запозиченням у якійсь готовій формі, а розвиваються із самого пракоріння та диференціюються згідно зі стадіями чи галузями мов слов'янської мовної родини. Власне на цій основі ми прийняли найстарший вид у процесі скорочування звучання «Дуніапер» із дуже коротким «я». А «Дуніапер» у хорватській мові мало б бути дальшою стадією палаталізації (пом'якшення звуків) «я» на «є». Тому для староукраїнської мови приймаємо звучання «Дуніапр» з коротким «у» і «я» та сонантичним «р». З цієї форми можна без трудно вивести всі інші форми слов'янських історичних і сучасних записів. Так маємо хорватське «Дуніапер», польське — «Днепер», білоруське — «Дняпер» і московське — «Днепр» (через цю саму палаталізацію «я» з білоруської форми). Всі ті видозміни відбуваються на слов'янському мовному обширі.

Отже запис Міклошчіча цілком вкладається в цю схему; в самій сербській мові бачимо дальше скорочення до «е» у вимові «Днепер».

Тому дивно, що згаданий Розвадовський відкидає теорію Міклошча і пише: »Не знаю, чому Міклошч бере за основу форму »Дунепрі« (коротке »у«, коротке »і«, довге »е«). Ми теж не розуміємо, чому Розвадовський не розуміє Міклошча. Додамо, що у варшавському науковому розговорі »не розумію« означає — »відкидаю«.

Треба згадати ще й теорію Погодіна, хоч він зовсім непотрібно приймає до неї »сарматське« слово »Танаїс«, що не витримує критики. Перезвук »д« на »т« (»Данаїс« на »Танаїс«) напевно молодшого походження, бо в усіх безсумнівно найстарших пам'ятках бачимо форму »дану« і »дана«, отже — »д«—»д«, а не »т«. Тому »Танаїс« не може бути вихідною формою. Перезвук »д« на »т«, або загально медіум на тенуїс, є напевно молодшого походження. А для появи первісного дифтонгу »ой« чи »ай« не треба шукати здогадного й непевного »сарматського«, бо цей двозвук маємо підтверджений в українській мові та в грецьких записах. Очевидно, Погодін замість староукраїнської мови волів якусь здогадну сарматську теорію. Все ж таки, коли мова про другий складник словосполучення (корені »пр« і »стр«), то тут його відмічення правильні. Проте цілий той »сарматський комплекс« серед деяких славістів, що служить нібито до пояснення одного невідомого іншим невідомим у незрозумілих місцях, треба піддати нещадній критиці.

Загально, на мою думку, головні лінії дослідів найповажніших етимологів ідуть у тому самому напрямі, що й висновки моїх досліджень. Слушність поданих тут аргументів впливає »a fortiori« з їх семантичного аспекту. І зовсім корисно й необхідно залучувати до лінгвістичних дослідів апарат філологічних текстів, бо саме тільки подання слів за словником приховує в собі небезпеку анахронічного типу сполучень чи значень, як оце »стхана«—»стан« в нашому випадку. Я зазначив необхідність такого синтетичного методологічного підходу вже на початку моєї праці й, на мою думку, висліди цих праць виправдують і підтверджують таку методи.

**ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«**

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕЧЕРИ І ПІДЗЕМНІ ХОДИ В КИЄВІ

У «Визвольному Шляху» (кн. IV, 1968 р.) вміщена цікава стаття П. Толочка, кандидата історичних наук у Києві. Стаття має назву «Печери Києва». Можна пошкодувати, що редакція не зазначила, чим є ця цікава стаття: передруком з іншого видання, переказом такого видання, а чи друкується вона вперше у «Визвольному Шляху»?* Прізвище автора вже відоме, як відповідального керівника археологічним дослідженням Києва¹.

П. Толочко дав на початку статті стислий (надто поверховий) огляд печер у різних країнах, потім теж поверхово згадав Київські печери: Києво-Печерські, галерії під Софійським собором. В цих описах рельєфно вирисовується підсоветський автор: Києво-Печерський патерик він називає «збіркою релігійно-фантастичних оповідань». Про підземні ходи під Софійським собором натякає, що духовенство тримало відомості про них як «таємницю», і в цьому, мовляв, була користь цього духовенства. З дальшого виявляється, що «таємниці» дослідження цих споруд були власне для п. Толочка, бо він абсолютно не знає літератури предмета, про який пише. Використовує тільки майже єдиного автора — А. Ертеля, аматора, дилетанта в археології.

Описує автор поверхово підземні ходи на Андріївській та Трьохсвятительській вулицях, але чомусь не згадує цікавих відкриттів на розі Малопідвальної та вул. Паторжинського, де знайдено цілу систему підземних споруд — підземний хід, обшитий дошками². Не знав автор про важливі знахідки археолога В. В. Хвойки. 1908-го року Хвойко проводив розкопки в садибі Петровського, що межувала з територією Десятинної церкви. Власник цієї садиби поставив вимогу, щоб по закінченні розкопок все було в такому стані, як перед тим. Тому В. Хвойко мусів засипати славетний »Жертовник«, унікальну споруду. Примушений він був засипати і довгий підземний хід, що йшов від Десятинного завулка під валом до середини садиби Петровського. Конструкція його була тотожна з тою, що виявилася в ході на розі Малопідвальної, себто — стіни підтримували дерев'яні стовпи та дошки. Не знаю дальшої долі цього цікавого відкриття, знаю лише, що коли в 1930-их роках було поновлено дослідження кол. садиби Петровського, цього ходу вже не знайдено.

*) Стаття Петра Толочка «Печери Києва» передрукована з жур. «Наука і суспільство», ч. 2 (лютий), Київ, 1968 рік, — ред. «Визвольного Шляху».

1) »Розкрито нові таємниці«, »Гомін України«, 13. 1. 1968 р.

2) Там же.

Докладніше описує П. Толочко Кирилівські печери, що їх знайшов і дослідив В. Б. Антонович; це дійсно дуже цікаві печери кам'яної доби, найстарші в Києві. Дуже цікавий також підземний хід, знайдений нещодавно під Кирилівською церквою, що викопаний був довго перед збудуванням церкви.

Досить докладно зупиняється П. Толочко на Звіринецьких печерах, але знає про них тільки те, що відкрито було 1912 року, а найважливіші матеріали було здобуто під час обслідувань 1914 року. Керував розкопами тоді С. П. Вельмін. Знайдено ікону Божої Матері, дві підземні церкви, на стінах яких вирізано було імена: «Василій Великий» і «Михайл». В коридорах і катакомбах знайдено багато речей церковного характеру, а також людських костей. Інвентар, палеографія, написи на стінах давали підстави датувати ці печери X-им, а може й IX-им століттям. Висловлювалося припущення, що вони були з часів Аскольда, а імена Василя — на честь ціваря Василя Македонського, а Михайла — на честь першого київського митрополита. Звичайно, все це з галузі гіпотез. Якби це відповідало дійсності, тоді виникала б друга гіпотеза: чи не ховалися в цих печерах християни часів першого хрещення під час поганської реакції часів Олега?

Автор любить казати, що наслідки досліджень підземних ходів лишилися нікому невідомі, крім духовенства, начебто воно якимось способом і не відомо з якою метою охороняло цю таємницю? Можна б було інакше збудувати це речення і тоді виявиться, що автор багато чого не знав. Не знав він творів правдивих дослідників, археологів, праць Археологічного Комітету Української Академії Наук (ВУАН); імен дослідників, крім дилетанта Ертеля та «археолога» Аненкова, він майже не згадує. Аненков ніколи археологом не був, він був багатим дідичем і дав кошти на відбудову Десятинної церкви. Між тим у його розпорядженні були цінні праці М. Каргера, присвячені старому Києву, не кажучи про часописи. Якраз Звіринецьким печерам була присвячена чимала література.

Мало відомостей було опубліковано про Церковщину та її печери. З тексту оповідань П. Толочка можна зробити висновок, що автор входив до складу тої комісії, що оглядала печери. На жаль, він не дає дати цього обслідування. Я теж була в печерах Церковщини, але значно раніше, тому вважаю не зайвим розповісти про те, що бачила.

1919-го року з групою студентів Київського Археологічного Інституту, де я була професором, ми робили великі екскурсії в околицях Києва. Були ми й на Церковщині. Зустріли там з боку монастирської адміністрації виключно добре ставлення. Треба сказати, що монастир Церковщина в той час підлягав Київському Михайлівському монастиреві. В монастирі було кілька будинків для ценців, готель для гостей («гостиниця»). В центрі оселі стояла невелика церква, а недалеко від неї був горбок, під яким були печери. Монастир був тихий, не багато було й відвідувачів, «братія» сама працювала в полі, в городі, що надавало монастиреві характеру «трудової артілі». Серед «братії» не

було нікого з інтелігенції, може лише ігумен був трохи вищий інтелектуально. Природно, що для такої «братії» печери і їх історія не мали жодного інтересу. Але повний брак інтересу в даному випадку був позитивним явищем: він гарантував від можливості будь-якого фальшування пам'ятника. До печер ставилися просто байдуже і були навіть здивовані, що група студентів із професором на чолі прийшла з Києва, щоб ознайомитися з печерами.

Один чи два ченці повели нас до печер, що мали дерев'яні двері, зачинені на замок. У печерах було цілком темно і ми освітлювали дорогу свічками, тримаючи їх у руках. Побачили досить широкий коридор, по боках якого були розташовані «ніші» — гробниці, в яких лежали кістки. Але яка це була колекція кісток! Тут були репрезентовані кілька тисячоліть. Були кістки переважно бронзової доби, добре пофарбовані червоною фарбою; деякі з них мали всі ознаки «скорчених поховань». Кістки лежали купами, без будь-якої системи, і не мали вигляду, що належали до певних кістяків. Наші ченці побожно хрестилися, але не давали жодних пояснень. Хрестився дехто і з наших студентів (в 1919 році це ще було можливе).

Виявилося, що підземна галерія досить довга, робила коло і провадила до того місця, з якого почалася. Таким чином — висновок був для нас досить сумний.

Безперечно, самі печери мали ознаки далекої давнини, але інвентар — кістяки — був різноманітний, збірний. Я не наважувалася ставити ченцям будь-яких питань, проте сподівалася, що мені пощастить якось дізнатися про походження кісток. Нагода трапилася того ж дня. Ігумен урочисто запросив мене і одного зі студентів до себе на чай. Пішла я і наш студент Л. А. Дінціс, в майбутньому доктор, співробітник Російської Академії Наук, автор цікавих праць. Я почала обережно питати господаря про походження цих кісток, які ми бачили в печерах. Він був дуже здивований, що ми могли з першого погляду зрозуміти їх різноманітність. Він розповів, що коли десь в околицях знаходили в землі отакі, невідомо які кістки, їх везли до Церковщини і звалювали до печер. Таким чином будь-які дослідження для антропологів і біологів були неможливі, себто — вони могли досліджувати певний кістяк, але не зв'язувати його з печерами. Це була дуже погана ситуація: серед цих «імпортованих» кісток були, звичайно, кістки місцевих аборигенів, але вони цілком змішалися в одну різноманітну масу.

Про історію печер ігумен нічого не міг нам сказати, навпаки — питав нас. Він дав наказ відкривати для мене печери, коли я тільки побажаю, і дозволив мені ходити без супроводу ченців, для яких це було й тяжко, бо вони мали свої господарські завдання. Дуже цінним для нас був дозвіл ознайомитися з «музеем», що містився в комірці біля входу.

Оцей музей був дійсним музеєм! Характер його експонатів, однорідність їх — виключали всяку підозру, що тут ми мали перед собою таку ж хронологічну мішанину, як у печерах з кістками. Експонати

переважно складалися з таких речей: плетені з вузеньких ремінців чотки, такі ж пояски, що їх можна було датувати XI-им—XII-им століттям. Було багато підсвічників з місцевої глини. Цікаво, що аналогічні підсвічники був знайшов проф. П. Курінний на території Сараю, над Волгою, на її лівому березі, напроти Саратова. Було декілька решток шкіряного взуття без підшов, що теж датується дуже давнім часом. Було багато скляних маленьких посудин, з темного скла. Було й кілька іконок. Пізніше я дуже шкодувала, що якось посоромилася взяти собі з цієї збірки »все, що побажаю«, як пропонував ігумен, що не надавав цим речам жодної ціни. Відвідала я Церковщину років через два, але з тих речей уже нічого не залишилося.

Сполучуючи мої спогади 1919 року з оповіданням П. Толочка, що базується на матеріялах експедиції, про яку пише, можна зробити висновок, що печери Церковщини дійсно датуються XI-XII-им століттям. Дуже цікаві вказівки П. Толочка на написи на стінах. Щоправда, здається мені, він надто обережний: трудно припускати, що в складі цього маленького мнастиря були тонкі знавці палеографії, що могли б зфальшувати написи на стінах. Наприкінці можна зробити висновок, що печери Церковщини чомусь мало досліджені у свій час і є дуже цікавим явищем.

На закінчення згадаю ще про підземний хід, дальша доля якого мені невідома. В Києві на початку XX-го століття почав діяти археолог, фахівець підземних споруд, І. І. Стелецький. Він закінчив Петербурзький Інститут Археології і десь перед першою світовою війною опинився в Києві. Зібрав тут величезний матеріал, мав спеціальний талант відкривати печери, підземні ходи і галерії навіть там, де їх ніхто не бачив і не сподівався.

Одного разу в 1919 році він запросив мене взяти участь в його експедиції, що мала за мету вивчити нікому невідомий підземний хід. Починався той хід від старовинного будинку на Печерську, який (будинок) уважали за »будинок Мазепи«. Будинок той стояв на розі Еспланадної вул. та Хрестового завулка, напроти будинку чоловічої гімназії, проти початку Миколаївського шосе, що вело до Ланцюгового моста. Цілком імовірно, що там був палац Мазепи — поблизу заснованого ним Микольського собору (цей собор зруйнували більшовики, не зважаючи на те, що це була одна з найцінніших пам'яток »Мазепинського барокко«). Звичайно, за гетьмана І. Мазепи цей будинок мав інший вигляд, ніж той, що його він мав наприкінці XIX-го століття: з нього зробили нові господарі гарний панський будинок стилю »ампір«, з чотирма колонами на фронтоні.

Стелецький, як я вже згадувала, запросив мене і кількох студентів Археологічного інституту на обслідування. Вже раніше він дістав дозвіл (не знаю від кого: від власника чи від організації, якій належав цей будинок) проломити стіну в партері, у вузенькому коридорі. Впевнено вдарив він чимсь об стіну — і за нею відкрилася глибока

яма, закрита дошками. Стелецький зі студентами (з тим же Л. Дінцесом на чолі) спустився у яму — виявився підземний хід, місцями засипаний землею, але в цілому добре збережений. Разом із студентами Стелецький пішов далі цим ходом. Мене просив вартувати на т. зв. Еспланадному пляцу, де відбувалися кінські перегони. Там, біля невеликого гайку, Стелецький ще раніш був знайшов глибоку яму, закриту прогнилими дошками. Великим успіхом Стелецького було те, що він разом зі студентами дійшов цим підземним ходом до цієї ями і тут виліз на світло Боже. Не було сумніву — це був підземний хід. Не знаю, чи Стелецький описав його, бо він і сам десь незабаром зник з київського обрію, а в 1920-их роках не питали за тими, хто »зникав«.

В кожному разі, Стелецький повинен був залишити багато вартісних матеріялів, але я не чула ні про його матеріяли, ні про його долю. Згадую про цей хід з надією, що може хтось з киян чув про нього або й бачив його?

Лариса МУРОВИЧ

Блаженні

Блаженні ті, що вмерли у безсмерті,
Горівши пламенно аж до кінця,
З їх поривів сердець п'янкої щерті
Нащадки будуть пити до щирця!

Вони розмножаться на Україні,
І творчо формуватимуть віки,
Немов дерева, що зросли в руїні,
Та овочами повні всі гілки.

Блаженні стократь овочів насіння,
Їх вітер знов розсіє на полях,
Щоб велетнів дорідне покоління
Тримало високо свободи стяг!

1966

С. НАГАЙ

ЛЕСЬ КУРБАС І ЙОГО ТЕАТР

Московські театральні кола дуже скептично, навіть вороже, поставилися до новаторських спроб відомого українського режисера Леся Курбаса і його театру «Березиль». Де лише можна було, намагалися «підставити ногу», а вже в розмовах про Курбаса як режисера, без дотепів і кпин (ось як «курча хоче бути орлом» і т. п.) не обходилося. Хоч уже не раз про цей театр згадувалось у нашій пресі, проте ж, як дуже маркатне явище в історії українського театру, він заслуговує, щоб про нього сказати все, що збереглося в пам'яті.

Нагодою до цього спогаду послужила мені дуже цінна стаття Вол. Мошинського «Український державний театр ім. Т. Шевченка в Одесі...», надрукована в листопадовій (1966 р.) книжці «Визвольного Шляху». Автор, науковий співробітник Денверської групи УВАН у США, з приводу школи Л. Курбаса (стор. 1261) справедливо зазначає: «Тут актори повинні дійти у своїй грі до великого мистецького виконання, до зіграності між собою, до цілковитої гармонії в грі, бо в такий грі дуже легко переступити ту невловну лінію, про яку говорять, що «від великого до смішного — один крок». У цій постановці легше, як в інших, потрапити в шарж і тоді замість трагічної напруженості буде гомеричний сміх».

До цього твердження можна хіба додати тільки те, що тут, як і взагалі в сюрреалістичному мистецтві, невдала спроба артиста у не- підготовленого глядача може викликати цілу гаму ще інших несподіваних і невідповідних настроїв та емоцій, навіть роздратування...

Як відомо, з перших днів свого існування московсько-большевицька влада руйнувала старе і в усіх галузях намагалася дати щось «свое», «нове». Звичайно, перед в усьому вела Москва. Це позначилося також і в театральній ділянці. І тут почалось шукання чогось нового, і то саме після високо-мистецьких вистав Московського художнього театру Станіславського та Немировича-Данченка. Почалося новотворами «знаменитого» Меєрхольда. Кажемо «знаменитого», бо так прославляла його московсько-большевицька пропаганда.

Отже, не дивно, що і в Києві, навіть ті, яким взагалі вся большевицька пропаганда стояла впоперек горла, хотіли побачити це новаторство своїми очима. Так сталося і зі мною, що після спроб і повної відрази давно вже був перестав ходити до советських театрів. Жив лиш тими, ніколи незабутніми враженнями, які залишилися ще з до- революційних часів від гри наших знаменитих артистів: Садовського,

Саксаганського, Заньковецької та інших, особливо в п'єсах «Гетьман Дорошенко», «Про що тирса шелестіла» тощо.

Але советська преса так гучно рекламувала театр Меєрхольда, що вирішив і я піти до цього театру. Звичайно, для Меєрхольда було приділено кращий київський т. зв. Солонцовський театр, де раніше гастролювали тільки найліпші артисти і знаменитості. Але в те, що я тоді на цій виставі побачив, я ніколи не повірив би, як би не бачив власними очима. Це була особлива суміш якогось примітивізму та нездарности, як у самій постановці, так і в грі. Ця нісенітниця нагадувала мені колись бачену в Тулі лялькову комедію. Власне враження було таке саме, при чому тут ще й непристойного характеру. Наприклад, в одному акті на сцені, в склянім виходку, сидить на стільці генерал, а «денщик» приграє на «гармоніці». Чи для того, щоб показати знущання панів над народом, а чи для того, щоб не було чогось чути... невідомо. Не пам'ятаю, чи досидів я тоді до кінця цієї «вистави», але мене так нудило, що кілька днів при згадці про цю «виставу» не міг прийти до себе.

Та ось випадково сталося, що я в найближчі дні як інженер, інструктор водного транспорту, їхав пароплавом з Києва до Дніпропетровського. Сидів проти сонечка у відкритій капітанській будці-мостику і, спостерігаючи, запитав капітана:

— А що це за публіка розляглась на палубі й виблискує до сонця голими задми?

— А то — каже він з усмішкою — не публіка, а самі артисти, а там — ще й куліси їхні лежать.

— Які артисти?

— Та хіба ж, товаришу інженере, не чули про театр Меєрхольда? Отож їдуть тепер на гастролі й до Дніпропетровського.

— І Меєрхольд з ними? — питаю.

— Ні, тільки помічник.

— От цікаво — кажу — було б з ним поговорити.

— Як хочете, товаришу інженере, можу покликати його сюди.

— А чи зручно це?

— А чому, кожного цікавить побувати тут на містку і подивитись навкруги.

— Ну, то запросіть.

Через деякий час на місток прийшов помічник. Людина вже немолода, огрядна, як на той час навіть добре одягнена. Позналились. Розговорились про чудові околиці, гаряче повітря, погоду, а далі й про голих артистів.

— Скажіть, будь ласка, — питаю, — як розуміти ваші вистави? Раніше я ніби розумів театральну справу, а ось тепер, побувавши на вашій виставі в Солонцовському театрі, вже ніяк не розберусь що до чого.

Помічник замислився, а потім, усміхнувшись, каже:

— А ви вже бачили колись балаган?

Я аж відсахнувся від цієї репліки. Хіба ж справді вона пояснює моє запитання? Подумав і мені було досить, вже нічого не питав. В цьому порівнянні я відчув оцінку цього новаторства. Репліка цілком відповідала моему власному розумінню художньої вартості цього театру. Очевидно, крім партійців, так його розуміли майже всі.

Ось у такій атмосфері упередження й недовір'я до нового театру зустріло багато українців і спроби Л. Курбаса в його новому театрі. Але тут виявилось зовсім щось інше. Хоч через часті службові виїзди з Києва я не бував у театрі, але не раз чув велике захоплення виставами Л. Курбаса. Хвалили дуже також і гру деяких артистів, як ось Любови Михайлівни Гакебуш (здається, в ролі чорної пантери), Василька та інших.

Тут уже і в мене зродилося зацікавлення до цього театру, як до свого, а також тому, що Л. М. Гакебуш була моєю сусідкою та дружиною мого знайомого Зіновія Григоровича Марголіса, з яким ми познайомилися зараз після того, як більшовики вперше зайняли Київ. Тоді вони розстріляли господаря приміщення нашого знайомого Калиніна, що жив на Чехівському провулку. Наше швидке зближення з Марголісом сталося тому, що він був активним меншевиком, а про мене знали, що в минулому я також був близько революційного руху. Я розповідав йому про участь у революції в 1905 році, про ув'язнення і Сибір, а він мені — про сучасні справи. Тому, що він мав дуже широке коло знайомих, в тому числі і Симона Васильовича Петлюру, був добре поінформований в сучасних справах і мав що мені розповідати.

Але він знав про моє негативне наставлення до всяких большевицьких театральних новаторств і ніколи не порушував цього питання. Та ось сильно заговорили про театр «Березіль» та про посилену підготовку до нової вистави «Газ» (здається, Сінклера). Тут я вже сам запитав його про це, бо чув і бачив, що він і ціла його родина ввійшли в цю справу з головою (і тілом і душею). Незабаром з'ясувалося, що підготовка майже закінчилась і вистава для обмеженого кола адміністрації визначена на найближчі дні. На моє прохання, він роздобув і для мене квитка. Не знаю, чи хотіла цього артистка Л. М. Гакебуш, бо ні в неї, ні в її матері, ні навіть у її хлопчиська Валі не було до мене симпатії. Через мою байдужість раніше до їхнього театру, мені здавалось, що родина ця не була задоволена навіть з того, що З. Гакебуш часто заходив до мене «покурити». Між іншим, Л. М. Гакебуш була дуже цікава жінка: висока, струнка, brunетка, з виразними рисами гарного обличчя, а до того ще й добре освічена, із шляхетними манерами. Мала всі дані користуватися успіхом у житті, а на сцені тим більше. Її найближчим поклонником був артист Василько. Говорили також, що до неї мав симпатію і С. В. Петлюра. Ціла ця родина, включно з її братом професором-психіатром В. М. Гакебушем, як і

сам З. Г. Марголіс, була жидівського походження*. Здається, походила з Немирова. Але це була горда зі своєї людської гідності родина; коли, напр., при якомусь побаченні царський міністер Сухомлінов простяг Марголісові руку, той не подав йому своєї, бо десь, нібито, Сухомлінов вороже поставився до жидів, хоч сам мав за дружину жидівку.

Так ось, коротко, не з таким великим багажом свідомленности про театр та головних артистів, а також із деяким упередженням до «нового театру» завдяки Меєрхольдові, я пішов на виставу Л. Курбаса «Газ».

Відкрилась сцена. Ні якоїсь будови, ні газголдерів, а тільки стовпи, рури та дроти, а все ж перед вами ніби знайомий вам завод. З правого боку авансцени якісь блискучі металеві сходи, але ніде не показано, що на заводі був вибух газу. В цій сцені, безперечно, відчувалась рука талановитого новатора-режисера. На жаль, перед початком самої дії настрій зіпсував конференсьє; даючи пояснення до декорації, він якось дуже примітивно з'ясовував значення на сцені тих блискучих металевих східців. Вони, нібито, мали дотримуватися загального фону, бо в останній дії, з такого ж блискучого пістоля, застрілив себе інженер — винуватець вибуху.

Почалась дія. На сцені з'явилися сірі й грубі силуети робітників, що були дуже різким контрастом до працівників заводської адміністрації в елегантних гарних фраках, з білими як сніг манішками і маншетами. Згідно з вимогами влади, центр ваги був не в індивідуальній грі артистів, а в масових сценах, які дійсно впливали на глядача. Не зрозумілим було тільки те, чому масові страждання і жаль за погібшими від вибуху газу товаришами не показано природним способом — не в колі схилених один до одного робітників, а витягнутих в одну шеренгу, нахилених, як грають у довгу лозу. Ця довга колона робітників, поклавши кожний руку на плече переднього, нахиливши голову, ритмічно хиталася, видаючи з себе жажливий стогін: «у-у-у...» Справді ця сцена робила сильне враження, але не на всіх однаково. В мене вона не викликала жодного співжально чи співчуття, а тільки сильно напружила і роздратовувала нерви. Особливо впливала на мої переживання гра саме моєї знайомої — головної артистки Л. М. Гакебуш. Я вже давно чув від О. М. Вайсбах, у якої Гакебуші піднаймали три кімнати, що «Люба дуже багато працює над своєю ролею в «Газі», граючи ролю матері загинутого робітника». Говорила про це і її економка, мовляв: «Люба все робить якусь гімнастику, викручує пальці...» Така велика праця над собою тепер була мені цілком зрозумілою. Щоб показати себе так, як довелося її побачити на сцені, треба було дійсно попрацювати над собою. Від членів родини Гакебушів ще раніше можна було дізнатись, яке велике творче значення має символіка

*) С. В. Петлюра був приятелем цієї родини і вже це говорить, яким абсурдом є обвинувачувати його в жидівських погромах.

жестів і рухів. І ось тепер, на сцені, Л. М. Гакебуш з цього погляду дійсно показала високу класу... Мавши гарні руки, тонкі довгі пальці — вона володіла ними просто... сюрреалістично. Незвичайні рухи і особливо якесь неприродне скручення пальців — все це робило на мене враження нелюдських страждань матері, що — очевидно — й було метою такої гри. Та я зовсім остовпів, коли ця мати в страшних корчах стрибнула на стіл, вхопилась руками за стовпа біля нього і акробатично, як у цирку, стала на голову вверх ногами повздовж стовпа... У нагороду одержала багато оплесків.

Додому йшли разом. Спочатку я ішов, як темна ніч. Навіть не пам'ятаю, чи ради чемности сказав артистці хоч кілька приємних слів. Щось ніяково плів про те, що дуже високо розцінюю жести і рух артистів, але на першому місці все ж таки ставлю здібність артистів до перетворення, себто — вміти ввійти в свою роль, відрікаючись від себе. Що, мовляв, тільки в такому художньому трансі артист найлегше, мимохить, знайде найвідповідніші міміку, жести і рухи. Але Л. М. Гекебуш мовчала, очевидно, не мала бажання відповідати. А після цієї вистави її мати ставилася до мене ще більш вороже, Валя дивився на мене як вовк.

Можливо, що знавці та історики ще не все сказали про цей театр. Ходили чутки, що театр «Березіль» поступово почав відступати від сюрреалістичного напрямку. Добре пам'ятаю, що десь у другій половині 20-их років цей театр приїхав до Одеси і поставив п'єсу «Фея гіркого мигдалю». Я також був на цій виставі. Грали цю п'єсу як звичайно, вже без сюрреалістичних тенденцій, і я, «скептик», був дуже задоволений грою. Тоді я зустрів Л. М. Гакебуш квітами, склавши їй візиту в готелі.

Давно це було, багато вже забуто. Десь, здається, через рік після процесу СВУ я несподівано зустрів на харківському дворі З. Г. Марголіса. Сидів із сином, але кинувся до мене тільки сам. Ми вспіли тільки привітатися, бо мій поїзд негайно відходив. Я навіть не встиг розпитати З. Г. Марголіса, де його дружина та про всі ті перипетії з Л. Курбасом і його театром. З того часу ми вже ніколи більше не зустрілись.

Софія НАУМОВИЧ

ФРАНЦУЗИ ПРО ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

(Закінчення, 2)

Зміст фільму «Іван» дуже простий: молодий селянин Іван прийшов із групою колгоспників сипати греблю. Він захоплений, підкорений величавою візією робіт, але його товариші байдужі, ліниві, нездисципліновані, вперті. Іван захоплений колективною працею, яка перемінює його, гречкосія, на робітника-комуніста. Але тому, що такий «сюжет» не міг захопити французьких критиків, вони виправдують Довженка ось так:

«Короткий час кручення фільму не дозволив йому (Довженкові) ознайомитися з будівничими тієї великої греблі, тому все вийшло трохи схематично. Персонажі — радше ескізи ніж портрети. Крім цього, негативні типи вийшли краще ніж позитивні, яким бракує насиченості. Тільки мати вбитого хлопця досконала як правдивістю, так і внутрішнім багатством, інші (персонажі) — порожні й беззмістовні, розпливчасті. На жаль, такий самий і Іван — його більше позує ніж інтерпретує П. Масоха, гарний, статичний і декларативний, як шильд».

Трудно погодитися з авторами, що всі ці «персонажі» вийшли так тому, що Довженко «не мав часу ознайомитися з будівельниками». Він і без цього добре знав їх, всіх отих непрошених і чужих наставників, і хоч подав «секретаря компартії» в ролі «доброго ангела», як «симпатичного» елейного «опікуна» й «добродія», все ж таки і він, за словами Шніцерів, вийшов «порожнім» і «беззмістовним», як і інші «позитивні» герої, між ними і самий Іван! Натомість покривджена українська мати вийшла правдиво, як і селянин у вишитій сорочці, що не хотів іти до колгоспу... Ось тому й була нагінка на Довженка і він мусів виправдуватися у статті «Чому Іван?», зміст якої передають Шніцери:

«Він хотів створити негеройського героя, малу людину на великому полотні. Отож на тому чудовому полотні Іван відривається як пропагандивна афіша, а не жива людина. Масоха не мав ані відповідного вигляду, ані мистецького обдарування. Дидактичні сцени в Довженкових фільмах дуже рідкі, а коли такі сцени трапляються у фільмі «Іван», то Довженко і сам бачив хиби свого твору».

На жаль, Шніцери не догадуються або може не хочуть поставити крапки над «і» й сказати, що ті «дидактичні» сцени (пропаганда комунізму) Довженко мусів залучити на наказ своїх московських наставників.

Із захопленням підкреслюють автори сцену, яка так подобалась критикам у Венеції: «Це досягає кошмару, коли мати шукає відповідальних за смерть свого сина, «вломлюючись у відкриті двері». Ця

візуальна метафора зфільмована з геніяльною могутністю. Оця візія схвилювала душі, збила з пантелику глядачів. Та вони виправдані, бо коли сьогодні «незвичайне» стало банальним на екрані і глядач не має ніяких труднощів сприймати сні, фантазії та іншу метафізику, то в 1932 році, коли Довженко випередив своєю кіномовою на чверть віку розуміння навіть підготованих глядачів, цього не було. Більше: в Довженковій уяві немає нічого з буденних снів, — вона проходить у дійсному пляні, тільки трохи вищому, ніж щоденні явища. Отже цю подібність із «нормальною» дійсністю — важче розкрити...»

Тут автори знову не довели своєї критики до кінця, бо образ української матері, якій через московське недбалство вбито сина, так довго правдивий, як довго Довженко показує її страшне горе. Але в кінцевій сцені, коли ця мати появилася чомусь на «мітингу» і щось «говорить» (слова невиразні), вона вже зовсім неправдива — штучна, не «довженківська».

В полеміці, що виникла довкола фільму «Іван», Довженко зайняв позицію нападу. Він вимагав від критики, щоб вона була, інтелектуально і морально, на рівні великих творів. Але його «годинник спішив як зорі» й світове кіно ще й досі чекає геніяльного критика, такого як Довженко. В той час Мосфільм випустив фільм Юткевича «Протиплян» на таку ж, як у Довженка, тему. Фільмове устаткування тут було модерніше ніж в українській кінофабриці, до того ж ще й із музикою Шостаковича. Фільм Юткевича був соцреалістичним, а Довженків — формалістичним, а цього вже було досить для обвинувачення. Але Шніцерам важко зрозуміти, чому «Довженко натрапляв на злобу тих, які воліли простацьке оповідання ніж його вишукану кіномову, якої не розуміли». Були й інші, що також «бунтувалися проти його «фантастичних ідей», бо для них правилом був соцреалізм — точна копія життя». (Насправді, соцреалізм це найбільша фантазія, а не «точна копія життя!» — С. М.). Автори подають слова Гете, який — побачивши намальованого, дуже подібного до живого собаку — зрадів, що народився новий пес, але не тому, що постав новий мистецький твір. Саме такі «мистці» обвинувачували Довженка, що він «відсунувся від советського мистецтва і заглибився у формалістичному безрусі».

«Поет і режисер Микола Шенгелай захоплювався фільмом «Іван» і на закиди, що фільм надто абстрактний, скульптурний, гарний як мармур, відповідав: «Головний герой цього фільму — ідея!» Такої самої думки і Шніцери, що пишуть: «З усією своєю складністю, недосконалістю і нерівністю фільм «Іван» — це твір безмежно гарний і багатий. Це великий твір. Прославивши красу праці на полі, Довженко оспівує працю будівничих і робить це таким способом, що радість заливає серця глядачів. Симфонічна поема праці у фільмі «Іван» дає охоту працювати далі й «Івана» не можна не любити... Довженко став славою українського кіна, яке завдяки йому мало перше місце у советській кінематографії... Але це перешкоджало іншим, ображало

їх... Тому так холодно був прийнятий фільм «Іван» і тому розгорілася така критика».

Звичайно, Шніцери й тут не знайшли справжньої причини отої «критики»... Вони подають іншу, мабуть теж підсунену причину, чому Довженко став «нервовий і сердитий» і почав вести «замкнене життя». До цього, на їх думку, привела «погань, що оточувала його». Наприклад, таки препоганим був берестейський шлях, що на нього Довженко мусів «безсило дивитися впродовж десятих років із своєї студії». Один з Довженкових учнів розповідає, що Довженко дістав удар серця, коли в Києві побачив гидкий новозбудований дім. Він теж накреслив свій плян «перебудови тієї частини Києва, яка його найбільше розчаровувала». Свій проект він захищав з «піною на устах» і його врешті залучили до плянів комітету відбудови Києва, що знову став столицею України, але в той час Довженко вже був на засланні, в Москві...

Там, у кращих умовах, він мав накрутити фільм «Аероград». Там же, промовляючи з нагоди 15-ої річниці советського кіна, він «передбачив другу світову війну». В той час почалося «освоювання сибірської тайги». В 1931 році постало місто Комсомольськ, що його збудувала молодь (арештована, вивезена чи ув'язнена! — цього автори не знають). До цього міста вороже ставилися старовіри, які — переслідувані ще царським урядом — були втекли в тайгу. Ось усі ці «суперечності» між «старим і новим» мали стати сюжетом нового Довженкового фільму. Він вибрався в Сибір разом із Солнцевою і Фадеевим, що народився у східньоазійській тайзі, а також з оператором Тісе.

*

Тут зробимо маленький відступ від реферування книжки Шніцерів. Власне про побут Довженка, Солнцевої й Фадеева на Зеленому Клині розкаже коротко на сторінках «Літературної України» (ч. 13, 1968) якийсь Іван Немирович у статті «Зелений Клин — з доріг радянського краю»:

— Товариш приїхав з України, — обізвався Кучерявенко, — він цікавиться, як ви зустрічалися з Довженком.

— З Олександром Петровичем, з тим, що хором у нас керував? — пожвавішав на ліжку старий партизан, — було, було...

— У нас саме колгосп організувався, я головував, — вів далі господар. — Ну, їду шляхом. Кінь підо мною — вогонь-огнем... Аж виходять вони із двору, отам проти фортеці, де музей зараз — четверо виходять. Ну, Сашка Фадеева я відразу впізнав. Ми з ним хлопчиками в Сандогоу купалися, а потім японців та біляків разом лупцювали. Він тоді Булигою ще прозивався... Словом, їду я назустріч і думаю — пізнає мене, чи ні? Мо' загордився: як не як, у Москві живе, книжки пише... Тож, думається мені, як Сашко — путній чоловік, то помітить мене, а ні — не стану й чіпати його... Вже був і проминув їх, аж чую:

— Ану, стій сякий-такий! Значить, став головою колгоспу і вже кирпу задер, друзів не впізнаєш? Забув, з ким горіхи у фортеці

трусив, з ким воював у тайзі? Ану, Семене, вертай сюди, бо сам за ноги стягну, чуєш?!

— Ну, я через рівчак стрибнув вороним до них, упав із сідла і давай цілуватися та обніматися... А всі сміються. Тигролова Глушака (пізніший персонаж Довженка, — С. Н.) я раніше знав, а жінку і чоловіка — ні. Сашко (Фадеев) познайомив мене з ними — Олександром Довженком і Юлією Солнцевою. Вона в унтах і пухнастій шапці, а на ньому куфайка і за поясом мала фінка із різьбленою кістяною ручкою. Пізніше я кілька разів бачив Довженка в церкві: її саме перебудовували на клуб і там збирався хор. Наш керівник мало знав пісень — тих, що хористи хотіли співати. От Олександр Петрович (Довженко) і вивчив з нами «Їхав козак за Дунай», «Ой наступила та чорна хмара» та інших. Частенько я стрічав їх потому — уже без Глушака, втрюх — то гуляли берегом Сандагоу, то ходили на вали старої фортеці...»

Стара Чжурчженська фортеця... Вона проти Фадеевого будинку-музею. Там зберігаються особисті речі Олександра Олександровича (Фадеева), фотографії (на одній із них він стоїть поруч із Довженком та Солнцевою). Оглядаємо шафу з творами, перекладеними різними мовами світу. Серед них романи «Молода гвардія», «Розгром» — українською».

Очевидно, Фадеев, що відрікся свого імені Булига і своєї рідної мови і писав по-московськи (ці два твори, що їх подав Немирович, єдині, що написані українською мовою), удостоївся музею у далекому Сибірі, але Довженкового музею ще й досі нема навіть у його рідній Україні...

*

»Дика, але гарна, незаймана ще природа, — пишуть далі Шніцери, — їзда лісами, плавба по Амурі з рибалками, подорож по Сахаліні, лет гелікоптером понад тайгою і краса, що нагадувала Довженкові іншу красу — красу України. Але співпраця з Фадеевим, що писав сценарій, не вдавалася. Довженко не хотів поверхового, без заглиблення у життя тубільців, фільму, без знання їхньої історії і без створення сибірської епопеї, завершенням якої мало бути уявне місто Аероград. Фадеев спрощував справу: він писав про місто Комсомольськ, що вже існувало, про його звичайне побутове життя. Отже — ілюстрував, фотографував, а Довженко хотів творити. Відмінність концепцій співпрацівників привела до розриву між ними і Довженко написав сценарій сам. Це був справжній фільм про тайгу і її мешканців, це були будівники майбутнього міста або його вороги. Аероград — серце фільму, хоч його ще зовсім немає. »Це нічого не шкодить, що місто не існує«, — думав Довженко, але критики думали інакше. Їм перешкоджала відсутність міста, так само як на прем'єрі «Арлезіяни» в Парижі критики сердилися, що не бачили героїні, про яку так багато говорилося».

Як було двох сценаристів — Довженко і Фадеев, так було і два герої: Глушак і Худяков. Старовір Худяков зрадив, бо хотів боронити

старе від «нового», щоб «нове місто не заколочувало їхнього спокою в тайзі та їхнього вільного (sic!) життя». Натомість «українець» Глушак шукає шпигунів-самураїв, здушує повстання старовірів і «з усіх кінців Сибіру напливають советські літаки»...

Автори підкреслюють чудові кадри цього фільму: «Щоб змалювати материнство, Довженко, натхнений Мадонною, здійснив чудове Різдво: мала корейка, зодягнена в біле, з дитятком на руках, усміхається до «руських» жінок, що її оточують», бо «советське місто не знає ні рас, ні каст». Є тут і потрясаючі моменти: японський шпигун усміхається перед смертю диявольським усміхом і танцює з мечем. Такий спосіб фільмування, позначений умовними знаками й без коментарів, це властивість Довженкової мови. Проте трудність зрозуміти його не така вже велика: вистачить піддатися магії твору, щоб усе стало ясне й зрозуміле. Критика, яка не піддалася цій магії, робила закид, що танець самурая — «незрозуміла вставка», але коментуючи його — довела, що якраз добре його розуміла: «Це таке дивовижне, що виникає питання, що цей танець тут робить?» І це якраз те, що хотів досягнути Довженко самими тільки образами, без слів: самурай танцює танець переможця на цій землі, яку хотів здобути! Такою «незрозумілою» сценою називали також «виклик удовиць», коли фанатик Чабанов хоче підбурити старовірів до повстання, і називає прізвиська жінок, чії чоловіки вбиті... Довженкові фільми летять далеко і сягають глибоко, вимагають від глядача такого сприймального таланту, який відповідав би рівневі фільму.

Але про такі фільми в СРСР говорять мало, тому «Аероград» швидко зник з екрану, натомість появився «Комсомольськ» Герасімова, що показував нецікаве, конкретне життя нового міста та конкретних, нецікавих людей, отже те, чого не було в Довженка, згідно з його висловом: «У моєму фільмі є все, за винятком того, чого немає». Писаревський казав, що «Аероград — це багатоплянний політичний фільм, а одночасно винятково однотайний, монолітний, з поетичною тональністю».

На одному зібранні советських кіновиків Сталін, вказуючи на Довженка, сказав: «Він має борг перед нами, він винен нам українського Чапаєва». При цьому Сталін додав, що тут мова про «звичайну порад», а Шніцери повірили на слово і кажуть, що Довженко не був противником «творчості на команду» і «прикладав велику увагу до партійних директив». Отак Довженко створив «Щорса», про якого пише у своєму життєписі в грудні 1939 року:

«Я писав той сценарій впродовж 11 місяців і витратив 20 місяців на фільмування. Це було ціле життя!» Шніцери пояснюють, що «Щорс» був «легендарним героєм», який організував банду партизанів ім. Богуна і загинув у «громадянській» війні. Його оспівували в піснях, що стали надхненням для Довженка. Другий герой — це «батько» Боженко, що також загинув у боротьбі за большевицьку владу. Епопея «Щорса» побудована на українських думках — епічних, дуже оригінальних формою, епічних піснях, у яких розповідь переривається

ліричними міркуваннями, а то й комічними вставками, анекдотами та дотепними змінами букв. Така будова характеристична Довженкові не тільки в його фільмах, а також у писаннях та промовах — це властивий йому спосіб вислову. У «Щорсі» помітний український гумор та ліричний полет. Сюжет фільму — це марш армії Щорса і Довженка в 1918-19 роках через Україну, яку ступнево займали німці, альянти, банди Петлюри, білоармійці й поляки. «Гайдамаки — як пояснюють Шніцери — це армія українських селян і козаків, що у XVIII стол. боролася проти польського поневолення, а в 1918-19 роках — це вже були групи націоналістів-контрреволюціонерів».

Далі Шніцери подають за сценарієм «Щорса» промову-заклик Довженка перед фільмуванням, написану його високолетнім, поетичним стилем, яка — як вони із жalem кажуть — «не фігурує в тій версії, що її висвітлює паризька сінематека». Пропущення цієї промови викликає в авторів такі невеселі рефлексії: «Дуже часто програмодавці (це не стосується до сінематеки, яка подає те, що дістає) дають доказ своєї жалюгідної безсоромности, обкrescoючи найкращі твори... При чому, судячи глядача за своїми смаками, вони знищують те, що їм видається «нудне». Так, наприклад, зникла головна сцена зі «Щорса», що її Довженко називав «серцем фільму», в якій (сцені) «ніщо не діється». (Ця сцена є в документальному фільмі «Олександр Довженко», що його здійснили в 1965 році Е. Григорович, І. Рачук і Б. Вінницький). Довженка обвинувачували також за неправдоподібність деяких епізодів, наприклад — сцена, де молода, яку примусили одружитися з нелюбом, тікає з «буржуазного весілля» з большевицьким «визволителем». Шніцери пояснюють цей факт просто тим, що молода скористала з нагоди, щоб утекти від нелюба... Але, втікаючи, вона примушена виголосити й такі пропагандивні слова: «Ти неутраліст! Краще б ти був у Петлюри!» Автори «захищають» Довженка своїм поясненням: «Вона висловлює власну Довженкову думку, бо в той час в Україні всі боролися. Бути неутралістом, чекати в кутку, щоб справи наладналися — це негідно. «Найбільше вартий зневаги байдужий спостерігач!» — казав Довженко. В тій сцені є теж «чистий фолклор — танець борців, український гопак, немов глузлива репліка на танок самурая в «Аерограді».

«Коли ж мова про персонажів, то актор, що грає Щорса — Е. Самойлов — надто нерухливий, чим вбиває людські прикмети героя. Його хибою є також брак почуття гумору, бо в гумористичних сценах, таких важливих у творчості Довженка, він натягнений і подразнений». Про те, що «український герой» Щорс увесь час говорить по-московському в українському фільмі, Шніцери або не знають, або промовчують. «Батько Боженко, — пишуть вони, — любить пошану й горілку, не вміє читати, але Україну знає напам'ять... Він, як Тарас Бульба, в усьому непоміркуваний, майже анальфабет, а рівночасно розумний, наївний і хитрий...» Як бачимо, Шніцери зовсім не знають Гоголевого «Тараса Бульби», коли цього козацького полковника по-

рівнюють з нещасним голодранцем Боженком, у чийй ролі «актор Шкуратов знаменитий», мабуть тому, що перетворив українського селянина на карикатуру!

Шніцери цитують В. Вишневського («Оптимістична трагедія», «Правда», 5. 3. 1939): «Довженко сам брав участь у тих подіях, боровся за советську Україну, плакав, коли окупанти-чужинці роздирали її. Він гаяв степами, співав з борцями, танцював розгнужданого гопака з шаблею в руці. Власне тому сцени його поеми живуть глибокою правдою». І яка ж тут «глибока правда», коли самі Шніцери заявили, що головний герой «Щорс» має «мертві прикмети»? А про карикатурне зображення Української Центральної Ради нема що й говорити!

«Щорса» прийняли ентузіастично, але 2^{1/2}-годинне висвітлювання в той час уважалося надто довгим. І тут Довженко також показався передвісником сьогоднішніх 3-4-годинних фільмів. Про це писав Г. Рохаль: «Було б смішно вимагати скорочення «Іліади» або «Одіссеї».

«Щорс» появився на екрані 1 травня 1939 року, а 1 вересня того ж року німці зайняли Польщу і 17 вересня советська армія зайняла Галичину й Волинь. Тоді Довженка викликали до Києва на посаду мистецького директора. В 1940 році виходить його документальний фільм «Визволення» — поважний і щирий твір, бо в Західній Україні Довженко бачив не тільки радість українського населення, що по довгих віках віднайшло свою батьківщину, а також співчуття до польського народу — жертви запізнілого феудалізму». Але такі «документальні» фільми не задовольняли Довженка, що в той час працював над сценарієм «Тараса Бульби». В цьому легендарному козакові-запорожцеві він бачив втілення українського народу. На жаль, він не міг здійснити свого задуму, бо коли почалися перші зйомки в київській кіностудії, на СРСР впали перші німецькі бомби. Кіностудії евакуювали: Мосфільм і Ленфільм до Алма-Ати, а київську кіностудію до Ашхабоду. А Довженко, не зважаючи на близьку п'ятдесятку і хворобу серця, через яку він мало не вмер при фільмуванні Щорса, пішов на фронт як звітодавець. Його перша стаття на п'ятому дні війни мала такий заголовок: «Ворог буде розчавлений». Такі й подібні статті, по-українськи і по-російськи, він писав упродовж двох років і деякі його тодішні переживання увійшли згодом до «Зачарованої Десни». У статті «Україна в огні» («Известии», 31. 3. 1942) він кидає такі фрази: «Мій приятель колгоспнику, шахтарю, рілнику, вчителю, інженере, студенте! За те, за що терпіли й що здобували наші предки, за те, що збудували ваші чесні руки — вогню, дорогі браття, вогню!» Шніцери називають ці заклики, цілком слушно, ексцесивними.

«Але Довженко мусів не тільки писати, він мусів і промовляти на мітингах і його промови мали величезне значення, бо запалювали слухачів. У деяких уривках цих «документарів» можна в такому чи іншому місці почути голос Довженка з його «українським акцентом» і бачити його, як він «передає літературні нагори письменникові Серафимовичеві та кіновіку Пиреву». В наступному «документарі» — «Перемога Правобережної України» — тон спокійніший. Там можна

бачити «визволення» Києва, Одеси, Львова, поспішне перекинення дивізій СС із Франції в Україну, паніку в Берліні».

Потім «документарі» послужили Довженкові до фільмів «Україна в огні» та «Вогненні роки». Не зважаючи на те, що ті фільми були «патріотичні», все ж таки Довженка обвинувачено «в сьоми головних гріхах, а в тому і за націоналістичний сепаратизм». Лихі язики, що їх Довженко цитує у своїх записках, казали, що це наслідки його «ску-пості», бо він навіть одного метра кінострічки не присвятив Сталінові. Сталін закидав Довженкові, що до його сценарію «закралися нещасні, неточні фрази» і почалася нагінка: Довженка усунули з посади директора київської кіностудії і відсунули від будь-якої кінової праці.

Вийшовши до Вірменії, Довженко таємно накрутив фільм «Рідний край», але не міг його підписати. Про цей фільм пише Юренієв: «Це був правдивий і поетичний фільм, сповнений любов'ю до вірменського народу... Чому адміністративне безладдя стало причиною, що цього фільму недозволено побачити росіянам, українцям, білорусам, узбекам? Чому цей фільм з'явився тільки на Кавказі, коли він заслужо-вував навіть на те, щоб його побачили за кордоном? Як Вертов, що теж був попав у неласку, так і Довженко був спрагнений творчості, якої його позбавлено, тому він і далі писав сценарії, що їх по його смерті здійснює й досі Солнцева. Саме тоді написав він і сценарій «Україна в огні», в якому його героя Івана Орлюка знову не беруть кулі і він перетворюється на советський пам'ятник у Берліні, роботи скульптора Вучіча. Орлюк перекликається з Тимошем з «Арсеналу» та героями «Щорса». Очевидно, є тут і негативний тип — зрадник Гри-бович, але й цей сценарій відкинули, бо його «не розуміли», як ви-яснюють Шніцери. Згадує про нього Євген Грибович: «Одного дня я натрапив в архівах на пожовклий, у згортці з іншими, сценарій «Україна в огні» О. Довженка. Це було незабаром після його смерті. Я розв'язав згортку і почав читати — не міг відірватися від нього... Там були Дніпро, людство, хатинки, пожари, земля — ввесь Довженко. Вже тоді я зрозумів, що сценарій — це література, але вперше відчув, яку потужну могутність має слово...» Це був архів «заборонених до продукції» сценаріїв і «Україна в огні» мусіла чекати 15 років, поки її накрутила Солнцева.

«Примусений до обережності, Довженко в той час кинувся на «аполітичні» фільми. Таким був його біографічний фільм «Мічурін». Сценарій — дуже оригінальний. «Шість театрів просили мене — писав Довженко в записнику — зробити з нього п'єсу». І справді п'єсу «Життя в квітах» почали грати ще перед тим, як її зфільмовано... Вона мала такий успіх, що фільм... не з'явився! Довженко згадує про це у своєму записнику: «Ось уже кілька років тягнеться справа з моїм «Життям у квітах». Я зробив з нього оповідання і п'єсу та на-крутив кольоровий фільм. Терпів, марно клопотався, знемагав від криз грудної жаби і від тупого бюрократизму. Після таких зусиль, коли фільм був готовий і задовольняв навіть застарілих снобів, мене взяли в обороти дискусії про фільм на великій мистецькій раді.

Пізніше міністер кудись його забрав і вимагав усе нових і нових ско-рочень. Врешті, коли фільм став зовсім оголений і порізаний, його показали найбільшому, від коли світ існує, шефові й він відкинув мою працю. Я повинен був перекреслити все, що створив, ненавидіти те, що викликало в людей подив, що творилося з безмежної кількості делікатних складників. Натомість, я повинен був створити твір-гібрид: колишню творчу поему й новий виклад про добір порід. А серце болить. Часто, залишаючи стіл після цілого дня праці, я бачив, що зробив так мало, так страшно мало! А втома від того така, якби я цілий день вантажив каміння...

Шпінцери не розуміють, або не хочуть розуміти, справжньої причини переслідування Довженка, бо пишуть таке: «Коли порівняти ці записи з деякими кадрами фільму, що вже був на екрані, не можна захистити себе від враження, що вся трагедія Довженка була в тому, що він поступився під натиском. Це вперше і єдиний раз (так їм здається! — С. Н.) він пішов проти свого мистецького сумління і цього він не міг простити Сталінові... Довженко перероблював свій фільм, щоб його рятувати, щоб мати право принести людям радість, але його горде серце відкидало те, що казав розсудок»...

Як кульмінаційну точку фільму, автори подають «потрясаючу своєю безжальністю сцену, коли дружина Мічуріна лежить у передсмертній агонії, а геніальний учений, не усвідомивши собі її стану, читає їй уголос свої останні біологічні відкриття... Тільки єдиний Довженко міг зробити зі сцени такої нечуваної жорстокості — шедевр».

Критика схвалила «темного попа Христофора», що протиставився «прогресові», натомість закидала, що Довженко показав Мічуріна занадто самотнім, відокремленим від мас після революції. Авторам подобається музика Шостаковича і танець розквітлих яблунь, але нарікають, що у французькій найновішій версії вирізана сцена тріумфу людини над природою... Це був перший Довженків кольоровий фільм із прегарними кольорами, але погана якість стрічки привела до його знищення вже по кількох роках. «Хоч «Мічурін» не має тієї поетичної чистоти, яку мають раніші фільми, хоч кольор змінився на зеленувато-жовтий і хоч у цьому фільмі є препогані епізоди, проте він все ж таки має містичну владу наповнити глядача радістю». І коли 1948 року фільм, врешті, появився на екрані і знайшов наслідувачів, то все ж таки вони «не були спроможні повністю схопити суть Довженкового чару».

«Україну в огні» заборонили фільмувати, хоч Довженко «виправляв ідеологію» і «підвищував тональність»... А тим часом працював над новою епопеею-романом «Золоті ворота», що їх Довженко бачив у... Кахівській греблі (!). Уривки цього роману записані в «Щоденнику», а деякі персонажі й епізоди були використані в «Поемі про море». Але під час фільмування Довженко «натрапляв на всілякі перешкоди і не всі з них можна пояснити». Ось призначили йому зробити фільм «Прощай Америко!» за книжкою американки Анабелі Букгарт. Поетові рідної землі, закоханому у свою батьківщину дати таку тему —

це дивовижна річ!« І тут автори подають анекдот: »Маляреві квітів казали намалювати тигра. А він каже: я радо намалюю вам тигра, але він буде подібний до рожі...« Тож чи можна дивуватися, що в Довженковому сценарію Америка, якої він не знав, була затоплена в дорогах йому темах: перемога життя над смертю, тріумфує весняне квітання над тінню і т. п. »Персонажі: ранений під Берліном советський вояк, українські селяни, хлопець, що читає вірші Неруди — мали більше сили й вимови, ніж необхідні для інтриги агенти, урядовці й американські журналісти«, — писав Юренієв і казав, що »сценарій не дуже вдався«. А проте фільмування почалося і тягнулося досить довго. І коли фільм був майже закінчений, його зняли з продукції, а Довженка навіть не повідомили про це. Він просто опинився перед вимкненим світлом у кіностудії...

Причини, чому припинено працю над фільмом, йому не подали. Про це він пише з огірченням в 1956 році й відразу сам вияснює причину: »Я присвятив фільмові »Прощай Америко« два роки мого життя, але крутив його не за сценарієм... Фільм зняли, а з ним і два роки мого життя«. Після цього Довженкові запропонували накрутити фільм за сценарієм Гребнера »Одіссея русских моряків«. Довженко, як звичайно, не захоплювався сценарієм Гребнера і змінив його на свій лад. Сценарій »Мосфільм« знову відкинув, бо замість назви »Одіссея русских моряків« Довженко дав йому просто назву »Відкриття Антарктиди«, отже він ще й досі не використаний. Тим часом Довженко продовжував працю над театральною п'єсою »Нащадки запорозьких козаків«. Цей романтичний і пристрасний, трагічний і ніжний, ліричний і саркастичний твір — радше Довженків фільм, ніж п'єса. »Мені пропонують ставити її в Малому театрі, але я не можу повірити фільмом«, — казав він 1956 року. »Нащадки« — це немов продовження »Землі« з часів колективізації, коли »куркулів« висилали на Сибір. Сценарій починається закликом-апелем, як і виклик удів в »Аерограді«: »Куркуль і спекулянт Омелько Ласкавий! — Є! — Бандит, знищувач колгоспного збіжжя Євген Паливода! — Є! Контрреволюціонер такий-то! — Є! Вбивця такий-то! — Є! — Є! — Є!... Очевидно, цієї п'єси не надрукували, як цього бажав Довженко, — кажуть Шніцери і відразу заплутуються, не розуміючи ні причин, ні наслідків: »Довженко готовий був боронити своїх сценаріїв, — як казав у 1956 році, погоджувався на мистецькі хиби, але ніколи не признався до будь-якої ідеологічної помилки у своїх фільмах і ця його певність, що він »думає і відчуває як справжній комуніст, була його великою силою«.

Наївні Шніцери ніби не знають, що »признатися до ідеологічної помилки« — це просто дорога на Сибір, якщо не в могилу! Адже і сучасні засуджені письменники в СРСР захищають себе »вченням« Маркса-Леніна та комуністичною ідеологією!

Смерть Сталіна трохи змінила ситуацію. Довженка призначили професором Державного кінового інституту та членом журі. В 1953 році він починає працю над »Поемою про море« та »Зачарованою Десною«. Обидва сценарії — автобіографічні. Крім цього, трирічна праця над

»Поемою« дала йому можливість повернутися в Україну, щоб ознайомитися з працею робітників для спорудження штучного моря у Кakhівці. У вільних хвилинах він креслив проекти статуй запорожців, що повинні були стояти на греблі, бо ж »море залляло історичні місця вільного козацького лицарства, яке боронило волю України від татарів, турків, польської шляхти і українських феодалів, — Запорозьку Січ«. Про те, що козаки довго і завзято воювали з москалями, автори не знають або навмисне мовчать. Вони задовольняються тільки твердженням, до речі, слухним, що коли »Великий Луг мав зникнути з лиця землі, Довженко хотів увіковічнити цей легендарний спогад«. Тому і в »Щоденнику« вони бачать Довженкове захоплення грандіозними роботами біля штучного моря і кажуть, що воно щире, не вмючи читати поміж Довженковими рядками.

Натомість Шніцери дуже добре схоплюють ті нові течії, що їх Довженко-професор намагається передати своїм учням, і подають його практичну лекцію, коли в сцені після вбивства — убийця і вбитий весело вітають один одного. Автори, за Довженком, з'ясовують цю сцену так: »Довженкова знахідка в тому, що він трактував намір убивства в тому самому реальному плані, що й dokonаний факт убивства«...

Але Довженко вже робив нові відкриття. Зайнятий ще »Поемою про море«, він відчував нові світові течії і в 1954 році накреслив сценарій про космонавтів »у глибинах космосу«. Це була його мрія, одночасно дійсна і уявна, а фільм науковий і поетичний — прослава людського генія. Мовчазності космосу Довженко хотів протиставити музику Шостаковича, але цей проєктований фільм прийняли в Москві холодно і з недовір'ям. Щойно советський »спутник« — пишуть Шніцери — примусив визнати слушність геніальним передбаченням і творчій візії Довженка з-перед кількох років.

О. Довженко помер 25 листопада 1956 року, коли вже були готові декорації до »Поєми про море«, а на чорній таблиці залишився його рисунок — композиція потрійного екрану... »Поєму про море«, як і »Зачаровану Десну«, здійснює тепер Юлія Солнцева, вдова по Довженкові. Про її фільми Шніцери пишуть так: »Не можна заступити незаступного. Довженко був унікальний. Але залишився факт, без прецеденсу в кіновій історії: посмертні фільми Довженка, здійснені Солнцевою, закінчують велику Довженківську епопею. Солнцева продовжує Довженкове творче мистецьке життя«.

Закінчення

Наприкінці своєї книжки Жан і Люда Шніцери підтвердили, що Довженко був мистцем »ангаже«, себто — на службі партії, але зазначили, що все ж таки він був геніальним поетом і кіновиком, а його творчість — це »хвилюючий, патетичний і тріомфальний гимн радості«.

Тому вони хотіли ще поділитися спогадами Сергія Юткевича, який — перебуваючи кілька днів у Парижі — подав їм деякі деталі про Довженка. Цю розмову Шніцери зберегли на стрічці й зробили з неї додаток до своєї книжки. Ось вона в цілості, так як її зареєстрували Шніцери:

»Я познайомився з Довженком в Одесі, коли він працював там у кіностудії ще 1928 року і відомим ще не був. Але від появи фільму »Звенигора« ми всі стали його завзятими прихильниками. Айзенштайн дуже добре розповів про свої враження та про велике переживання нас усіх.

Те, що мене найбільше вразило під час зустрічі з Довженком, це була його краса. Він був найкращим з усіх кіновиків і — на мою думку — не тільки кіновиків. Мав незвичайно правильні риси обличчя — рівночасно дуже мужеські й дуже ніжні. Хвилясте волосся, чарівний голос, солодкий і забарвлений легким українським акцентом, що підкорював слухачів. Це була в повному значенні слова досконала чоловіча краса.

Найбільше він любив оповідати. З першого вечора нашої зустрічі в готелі »Красная« він оповідав мені про »Арсенал«. Вмів розповідати так, як ніхто інший. Я не знав ні одного письменника, що вмів би оповідати так, як він, не знаходжу навіть порівняння. Він оповідав... як поети-імпрровізатори Азії, що існують ще в Індії, в Японії, на Далекому Сході. Довженко сам був образом, типом народного оповідача вголос. Відчував у тому велику приємність. Ніколи не читав, говорив завжди з пам'яті і його проза звучала, як поезія. Щоправда, згодом він знаменито писав і свої оповідання. Але ця спрага оповідати свої твори, відповідно їх збагнути, імпрровізуючи і змінюючи в бігу розповіді, — це був його чисто особистий, подиву гідний талант.

Згодом я написав щось таке, що могло його вразити, але він не сердився і ніколи не гнівався на мене. Я написав, що те, що він мені розповідав, було таке блискуче й величне, що коли я потім побачив цю розповідь на його фільмі, то почував себе так, наче б мене хтось обікрав... Бо його розповідь іноді була багато краща, ніж фільмове здійснення... Пригадую, як він говорив про коней, що кидаються на Арсенал... Коли ж пізніше я побачив на фільмі зовсім звичайних коней..., то мені здавалося, що я покривджений. Феєричні верхівці, що їх викликав своєю уявою Довженко, видавалися мені багато кращими...

Він часто виступав перед публікою і робив це дуже радо. Любив говорити про свою рідну Україну, про свій народ, про політику, архітектуру, сади... Ви знаєте, що він посадив сад довкола Мосфільму, подав ініціативу і ми всі садили дерева. Це був поет, що розповідав про життя, а одночасно здійснював те, що бачив у мріях. І в нього все це було справді вииняткове, незвичайне.

Як усі з моєї генерації (ми були трохи молодші від Довженка), я завжди був зачарований його особистістю... І тепер пригадую наші

останні зустрічі, недовго перед його смертю. Треба сказати, що Довженко абсолютно не здогадувався про свою світову славу. Він не знав, крім російської і української, жодної іншої мови і я навмисне запросив його до своєї хати, щоб показати йому цілу серію книжок, виданих у Франції, Англії й Америці, творів про історію кіна, в яких згадувалось і про нього, як про геніяльного режисера й продюсента. Він зовсім того не знав і не сподівався — радів як дитина. Просив мене перекласти уступи, присвячені його творчості, був цілковито схвилюваний відкриттям, що він славний, відомий. І це його наївне хлоп'яче здивування не було позою: Довженко справді зробив тоді відкриття! Він не був амбіціонером, а не знаючи абсолютно нічого про оцінку його вкладу в світову кінематографію, — ясна річ, що докази про його світову славу мусіли викликати в нього зворушення і були для нього великим пережиттям.

Такі ось були мої останні зустрічі з ним. Як кожного разу, коли ми зустрічалися, він розповідав про свої проекти. Мова була про «Вогненні роки» і його оповідання було таке ж захоплююче, як і колись. Та він і самий залишився таким гарним як був, тільки чуприна його зовсім побіліла...

До речі, я показав йому тоді фото, що він дав мені його 1928 року в Одесі. На звороті фота він тоді дописав: «Яка шкода, Сергію, що матері деяких сценаристів і режисерів не казали робити собі завчасно абортів!» Чудовий український гумор, але теж цікаве становище Довженка: він рішуче був непримиренний коли йшло про роботу на замовлення, недбальство тощо. А в той час такі речі множилися довкола нас... Це його фото я й досі зберігаю...

І, врешті, найтрагічніший спомин. Кілька тижнів по його відвідинах у мене, коли він щасливий радів як дитина, що про нього знають, що його люблять, що його фільми висвітлюються на всіх екранах світу... я увійшов до його кімнати, в якій він лежав. Був ще теплий, як я поцілував його в чоло...»

(Зареєстровано в Парижі, 29. 5. 1966)

Може, в тій усній розмові з Сергієм Юткевичем Шніцери зрозуміли, яку страшну кривду робила варварська Москва Довженкові впродовж цілого його життя. Хіба ж може бути більша кривда для геніяльного творця, як затаїти перед ним його ж власну, світову славу?

Від себе Шніцери дають таке закінчення:

»Вийнятова істота, геніяльний творець, великий поет, великий кіновик і великий будівничий життя Олександр Петрович Довженко — був окриленою душею, що випромінювала радість. Ми не закінчили відкривати все це багатство, що приховане в його творчості. Наші нащадки, у свою чергу, черпатимуть з цього цілющого джерела. Якраз до нього стосується ця фраза, яку він вклав в уста будівничих греблі в Кахівці: «Ми ввійдемо в безсмертя, прекрасні як твір наших рук».

Петро КІЗКО

Сотник Нечай

(Поема)

В однім карпатськiм мiстi,
Мiж гiр обривчато-крутих,
Склика Ковпак штабiстiв,
Розлючений, мов тигр.
Виймає вiн пiстоля
I наставляє просто в лоб:
Його єдина воля —
Нечая упiймати щоб.
Це отого Нечая,
Що сотником себе зове,
Що темними ночами
Усе колошкає живе.
Вiн комунiстам духу
Анi на хвильку не дає.
Радвладi купу лиха
Щоднини, клятий, завдає.
Не сплять вночi армiйцi,
Уже охляло й ємВеДе.
I ми заприсяглися
Його зловити хоч би де...
Ковпак на мить вмовкає,
I бороду густу скубе.
Над горами ж сiяє
Зористе небо голубе.
Над горами шепочуть
Смереки i важкi дуби,
Мов мовлять щось пророче
Про днi тривоги i журби.
А, може, промовляють
Та радять раду всi про те,
Як зберегти Нечая,
Мiж вiття заховать густе.
Ой сотнику Нечаю,
Хоробрий сину гiр Карпат!
Чи чуєш, чи ти знаєш —
Ковпак пiшов на бiй з УПА!

*

Ідуть полки червоні,
Гармати, танки, літаки.
Басують в сідлах коні,
Блищать кіннотників клинки.
Припишкли гори, доли,
І люди ділися кудись.
Такого світ ніколи
Не бачив дотепер, колись.
І вже в Москві ворожать:
— Кінець Бандері і УПА!
Ми до 'дного положем,
Не лишим й сліду від Карпат!
Аж ось земля здригнулась
І здибилась, мов кінь баский.
Червоні стрепенулись:
— Це що за чорт піднявсь такий?
— Вогонь по полонині!
— Вогонь по горах і лісах!
— Вогонь по Україні,
По бандерівських бункерах!
Стріляють, б'ють червоні
З гармат, пістолів, літаків.
Летять у прірви коні,
І панцери летять з містків...
Спинаються колони:
— Чиї ж це люди тут падуть?
І лаються червоні:
— Та це ж по нас упівці б'ють!
І де вони взялися,
З яких наскочили сторін?
Чи кожна тут ялиця
Хова в собі УПА загін?
Лежать снопами трупи,
Вози, гармати шкереберть,
Знайшли ворожі групи
Свою в Карпатах смерть...

*

І сам Ковпак не знає,
Чия то акція була.
То ж сотника Нечая
Лягла на ворога рука...
Сам ген.-хорунжий кличе
До себе Нечая у штаб.
Осяяне обличчя,
Усміхнені тонкі вуста.
І серце, наче птиця,

Тріпоче в сотника в цю мить.
Й, як в армії годиться,
На струнко, гордий, він стоїть.
Чупринка ж просить сісти:
— Нагарцювався ж ти либонь?
Вже чув, що комуністи
Під твій уперлися вогонь.
То повідай, як в тебе,
Вояки як і як з харчем?
Допомогти чим треба?
Який у кого біль пече?
Розпитує докладно,
Мов батько, радить, що і як.
— Та все між нами ладно,
А харч нам дав той сам Ковпак...
Розреготались друзі,
Аж поза бункер сміх пішов.
Лишив же цілі грузи
Харчів, сам втік без підшов.
Нечай зирнув іскоса
На генерала й усміхнувся.
— Усе в порядку досі... —
Сказав, і трішечки запнувся.
Чупринка ніби знає
Думки Нечая і чуття.
— Мо' ти кого кохаєш,
Життя ж людське, як є, життя.
Чи мо' тебе вподобав
Котрийсь вояк із смільчаків?
Кажі, то ми щось зробим,
А чи хто знає? ... — тут знімів
Сам генерал Чупринка.
Обое вмовкли... Мить мина...
А потім за хвилинку:
— Чи хто про тее в сотні зна?..
Нечай: — Ніхто не знає,
Я дуже бережуся скрізь.
Але... Мене кохає
Одна подруга... Скільки сліз
Напевно проливає
Вона за мною, бо завжди
При стрічах дорікає,
Що я байдужий і німий
До неї, що не хочу
Ніколи час провести вдвох.
А я вже теж цюночі

Стогну не по-вояцьки: — Ох...
Сміється ген.-хорунжий:
— То ти признайся їй, як є...
Нехай вона не тужить
За тим, хто тим не є...
Нечай: — Але ж узнати
Тоді всі можуть, ну і як?
Не стануть поважати
Свої, й розбіснений Ковпак.
— Гаразд! У сотню іншу
Тебе звідтіль переведем.
Але секрет цей лишим...
Чи згода? — Так. Нехай буде!
... І знову скрізь лунає,
Наводить страх на ворогів
Ім'я того Нечая,
Що виграв стільки вже боїв.

*

Прийшли в село Левади
Бандити люті Ковпака.
І нищать без пощади
І «куркуля» і бідняка.
Випитують: чи чули,
Де сотник схований Нечай?
За нього кожний кулю
Отримає собі «на чай»...
Збирає сотник раду
В кривці у скелястих гір.
— Піду я сам в Левади,
Я зроблю їм кривавий пир.
Хоч як усі благають,
Нечай щоб сам в село не йшов,
Щоб у розквітлім маї
Не пролилася власна кров.
Але Нечай не слуха,
Чи він тут командиром єсть?
Серця всіх б'ються глухо,
Та віддають вояцьку честь.
Пішов... Скриплять смереки,
В долинах вітерець пробіг.
Зірки блищать далекі:
»Нехай би Бог тебе беріг«!
Вже вечір є глибокий,
Кругом Левад пільма, пільма.
Лиш чути тихі кроки, —
То йде вона сама, сама.

Вона чи він? Не знати...
Усе поринуло в пітьму.
Та ось... ідуть дівчата
І ніч сколихують німу.
Вони пісень співають,
До клубу манять «ковпаків».
Ті з радості не знають,
»На котру стати« в цих »дівків».
У клубі шум і галас,
І партизани Ковпака
(Такого не бувало!),
В запалі шкварять »гопака».
Дівчата разом з ними
Гукають: »Слава Ковпаку!«
І хтось бере незримо,
В хвилину змішання таку, —
Бензини пляшку й тихо
Запалює її в куті.
Одна лиш мить, і вихор
Вогню спалахує густий.
Очунятись не встигли
»Хоробрі вої« Ковпака,
Як десь дівчата ділись,
Що танцювали »гопака«...
Ніхто із ковпаківців
Не втік з пожарища того.
Лежали наче вівці,
Над клубом лопотів вогонь...
Лише в селі Левади
Летючки всі читали: »Гай,
Большевикам пощади
Немає від УПА. — Нечай».
Літала птахом радість
Між верховинцями всіма:
Від Нечая пощади
Лихим москалікам нема.
Старі діди і діти
Не покладали трудних рук,
Щоб змайструвать, вручити
Упівцям то рушницю, лук,
А, може, саморобні
Гранату чи який наган.
Хай гинуть ворохобні
Чужі займанці. І нога
Нехай тут не ступає
Хоч би займанця одного!
Земля дуднить, зітхає

І знов довкіль — вогонь, вогонь...
Горить і у газдових
Печах вогонь прудкий-меткий.
То там печуть чудовий
Хліб для упівців. А дівки
Тризубці на кашкети
І синьо-жовті стяжечки
Чіпляють і усе те
В ліси відносять потайки.
І кожний радо-юно
Гуторить, що Нечай
Мотлошить, б'є комуну, —
Із ним же бореться весь край!

*

Ой ви карпатські гори,
Ліси дрімучі та густі!
Над вами ходять зорі,
Проміння сонця золоті.
Але ж у вас таїться
І чорна тінь — презлий віщун.
Нечасе! Стережися,
Будь обережною, ОУН!
Оцю пересторогу
Немов проказують вітри.
Й виходять на дорогу
Розвідників Нечая три.
Чи то химерна з'ява,
А чи захмарилося довкіль?
Та ні! Іде облава,
Як ніч, чортів-большевиків.
Зайнявся не світанком,
Не сонцем ярко-золотим, —
Цей день смертельним танком
Затанцював в ліску густім.
— Оточені, Нечасе!
— Це ж цілі армії прийшли! —
Немов усе гукає
З вершин, ярів, долин.
І гори сколихнулись,
Затріпотів, здригнувся лісок.
Ракет вогні шугнули
І газ поплав поміж гілок.
Скажені! Звироднілі!
На це лиш здатні москалі!
Вони вогнем палили
Усе, що квітло на землі.

А потім... Потім чорні
Стояли голі стовбури...
І, оповиті горем,
Заплакали сільські двори...

*

Його живим схопили,
У штаб чекістський привели.
Не рухали, не били,
Лише прилюдно роздягли.
І... затрусились з ляку,
Роззявивши свої роти.
Під сотниковим знаком,
Із іменем Нечай хорти
Московські вздріли — жінку...

.

— То ти була Нечаєм? —
Сичали, зіцулившись, кати. —
Ми ж милувань не знаєм
І для таких красунь, як ти!..
— Я милувань не хочу, —
Сказала гордо ув одвіт. —
Лише для вас пророчу:
Вас прокляне весь світ!
Відповісте, поганці,
За муки нашої землі.
Чупринки ще повстанці
Очистять Край від москалів!

*

Ніхто не зна могили,
Де дівчина Нечай лежить.
Її ж святее діло
Жило, живе і буде жить!

Червень, 1967 р.

В. СІМ'ЯНЦЕВ

У Польщі за дротами

(Роки 1920—1923)

ВСТУП

Перейшли через річку Збруч. Це була така велика зміна в нашому житті, що перевернула все догори ногами; якби ми в той час були свідомі цієї зміни, то багатьом нам вона здавалася б трагічною. І Бог його знає, як склалося б далі наше життя.

Треба було мати великий розум, щоб усе це передбачити. Дехто й передбачав, але таким тоді казали: »Впав на душі, зневірився, а звіра — гріх«.

Більшість же нас, слава Богу, такого розуму не мала й вірила в тимчасовість нашого становища, жила в глибокому переконанні, що обставини невдовзі покращають. Жила великим бажанням продовжувати розпочату визвольну боротьбу.

На свята, Різдвяні й Великодні, вище начальство завжди було з воєнками і гарячими промовами зміцнювало нашу віру.

Добре, що так було, бо й тоді, як і тепер, ми були і є сіллю в очах большевицької Росії.

Спускалися ми вниз на гальмах і помалу вживалися в нові обставини. І як, може, не дивно, а все ж багато жило тою думкою, що повернуться часи незабутнього нашого козакування. Декому добра воля дала ще можливість прикласти свій досвід і сили до визвольної справи в часи другої світової війни.

Іноді приходить думка: чи не ліпше було писати ці спогади за свіжої пам'яті? Може й ліпше, але думаю, що багато було попало до нас і половини, яку розвіяли роки й залишили тільки віхи, за якими пройшло життя.

Про останні хвилини перед переходом річки Збруч я вже писав у своїх спогадах, — це останнє оповідання з четвертої частини »Спогадів Богданівця«.

Проскочивши на конях Збруч, під обстрілом з кулеметів, ми опинились на місці, де наші складали зброю полякам. Але поляків не було, повтікали, бо кулі з-за Збруча, як на фронті, прогнали їх і дорога для нас залишилась вільна. Опинились ми на якомусь майдані, де скупчилась наша кіннота. Тут і залишились чи то до вечора, чи — може — й цілу ніч.

Пам'ятаю картини розпачливих »веселощів«. Під плескіт долонь, під присвистування і підспівування, хтось тяв такого »гопака«, що аж

поли над головою літали. А закаблуками так вдаряв об землю, немов зганяв таким способом свою злість.

Більшість вояків, що не поралася біля коней, лазила то сюди, то туди. Ніхто з нас не знав навіть того, що буде завтра.

Пригадую, як на другий день ми переходили через Тернопіль. У той час ми ще мали шаблі, бо мусіли здати тільки рушниці. Тернопіль проходили в кінному ладі, з піснями на устах. Як сьогодні, бачу картину сумного вітання нас тернопільчанами. Не було чого веселитися ні їм, ні нам. На якісь гучні привіти ми й не заслужили, бо не з перемогою, а з програною прийшли до них.

Якийсь дебелий дядько, мов Геркулес, мабуть різник чи якийсь інший крамар, однією рукою вітав нас, а другою сльози втирав. Може й він сам щойно перебрався на «цивіля», бож отак собі людина не буде плакати на вулиці.

Розташували нас у якомусь селі, недалеко Тернополя, мабуть кілометрів десять. Напхали по хатах багато вояків, тіснота страшenna, навіть сірник горіти не хоче.

Я переїхав Збруч на чужому коні. Моя кобила, недавно відбита від большевиків, була жеребна. В останні дні, коли було дуже «гаряче», я пересів на чийогось коня з нашої сотні, власник якого був поранений. Частина обозу, в якому була моя кобила, два мої сідла та ще якісь барахло, залишилася червоним. В тому ж обозі залишилася і моя дуже добра шабля, бо розбилася піхва до неї, а направити не було ні часу, ні кому.

Тепер ми свої коні продавали, мабуть, поляки дозволили продаж коней, що були нашою приватною власністю. Може, і наказ такий був, бо коней ми не мали чим годувати.

Мій брат Олекса продав свого коня, хотів поділитися зі мною грішми, але я відмовився.

Поляки нас «годували» (аж шкода вживати цього слова) навіть не «баландою», а просто якимись рідкими помями. Хліб з остюками, мабуть, спеціально для нас випікали наполовину з половиною.

Вояки продавали все, на що тільки можна було знайти купця. Несли свої «маетки» до Тернополя на базар.

Зібралось і з нашої сотні кількох і пішли до Тернополя. Просто тому, що не було що робити. Всі були такими «багатими», як я, отже або нічого не мали, або вже проїли все, що в них було. Пам'ятаю, що й Гриць Українець був з нами. Ми йшли з надією, що зустрінемо з наших когось такого, хто щось продав і нас почастує. А таке траплялося, але тільки в Тернополі.

Як тільки прийшли на базар, нас зараз же з усіх боків обступили купці. Кожний із них настирливо хоче щось у нас купити. До мене реп'яхом прилип якийсь молодий, рижий, здоровенний потомок Самсона.

— Ну, — покажи, що має на продаж!

Кажу йому, котрий уже раз, що не маю нічого. А він усе: продай та продай! Ніхто так добре не платить у цілому Тернополі, як він.

Хлопці сміються, підрочують купця. А я вже відстаю від них, бо гешефтьяр дорогу мені заступає. Врешті, я зупинився. Що ж йому продати? Засунув я свою руку за пазуху, а нетерпеливий купець, принаджений моєю рукою, посунув туди й свого носа. Скрутив я дулю, висунув кінчик та й кажу:

— Оце все, що маю на продаж. Купиш?

Я не сподівався, що наша дуля тут, у Тернополі, має між жидами таку «пошану».

Самсонів потомок наробив неймовірного вереску за цей маленький кінчик дулі, та ще й випрошеної в мене. Увесь жидівський базар збігся до нас. Всі репетують, хоч ніхто, мабуть, не знає чого. А баби найбільше, аж присідають, так ляментують.

Стоїмо серед тої галасливої громади й дивуємося. Страшенно хочеться сміятися і дехто з наших уже регоче без стриму. Одгризаємося, хоч і не розуміємо, чого так багато народу зібралось.

А тут і поліціант. Мій «купець» на мене показує. Крикнув поліціант і «народ» розбігся. Залишилися ми, поліціант і рудий «Самсон». Говорив він, говорив і я, все розповів, як було.

Кажу поліціантові, що хай виверне мене цілого другим боком і сам переконається, що не знайде в мене нічого на продаж, хоч би й на шеляга. А тому, що мій обвинувач настирливо хотів щось у мене купити, я запропонував йому те, що маю. Скрутив ще раз дулю, не ховаючи її вже за пазуху, і показую усім, хто хоче оглянути. Щоправда, під ніс нікому не сунув.

Купець присмирнів, але почував себе дуже ображеним. Поліціант, видно, не дуже то розумівся на тонкощах нашої пантоміни і розсудив — в ні чію, наказуючи нам усім зараз же забиратися до всіх чортів — «пся его мать».

Гриць Українець зробив висновок, що я поступив згідно з приписом доброї запорозької поведінки. Мабуть, був заздрісний, що доля судила мені, а не йому, «зробити такий кавалок». А мені, як видно, не судилося бути купцем, бо на мій «товар» попиту не було.

Невдовзі ми одержали розпорядок здати і шаблі. Мені моєї залізяки не було шкода, бо моя добра шабля, як я вже згадував, лишилася на тому боці Збруча. Але інші, хто мав добру шаблю, шкодували, між ними був і мій брат Олекса. Хто не міг сховати шаблі, той ламав-нищив. Пробував переломати свою шаблю й Олекса, але дарма — шабля гнулася і знову випростовувалася, але не ломалася. Врешті, залишив він її у місцевого панотця. Десь у тридцяті роки читав я у «Новому часі» про смерть того священика. Писав про це Олексі та згадував про цю шаблю. Кому вона дісталася?

По якомусь часі загнали нас до вагонів і повезли. Пригадую, що переїжджали через якесь більше місто, може, Львів. Поляки забороняли нам і носа висувати з вагона. Та це нічого, і так утік би, але куди?

Завезли нас до Пікулич біля Перемишля. Снігу було багато, холод великий.

Для старшин призначили височезні бараки, а для сотень, в тому й нашої, стайні для коней. В стайнях нари у два поверхи, а посередині — прохід і величезна чавунна піч. Хоч піч величезна, але не топлена і холод такий, як надворі, тільки сніг не падав і не гуляв вільно вітер. Від дверей і вікон тягнуло клубчастою парою. Вдень ще сяк-так протовчешся, а спати вночі — це вже проблема. Боролись ми з холодом уночі втрійку — Вандиш, Михайло Р. («мудра голова», що про нього частіше згадую) і я. Мали ми плащі та якісь ковдри, але не було ні матраців, ні подушок. Дошки на нарах вгиналися і крізь щілини не тягнуло, а просто віяло холодом. Лежимо, міцно притулившись один до одного, але заснути не можна. І додумалися — спати по черзі: під того, що був всередині, підкладали все, що мали, щоб не віяло, а з боків гріли своїм тілом. Потім змінювалися і так ділили ніч на три частини.

Вдень або була якась робота, або йшли до когось «в гості». Я ходив до брата Олекси, в старшинський барак, але й там був собачий холод.

Тому, що величезна піч не сповняла свого призначення, хлопці використали її як «супровід» до співу. Особливо вдавалася пісня (не пригадую, як звалася), в якій були слова «гармати гуркотили» — хлопці підіймали тяжку покривку печі та гепали нею під такт пісні. А як «тріщав кулемет», зчинялася тріскотня, з допомогою еластичної палиці, що гуляла по ребрах печі.

Співали і дальші слова: «Комуністи відступали, а ми все йшли вперед...» Те, що ми «йшли вперед» у невідповідному напрямі й опинилися аж за дротами, в той час нікого не зворушувало, бо ніхто не вірив, що ми довше затримаємося коло цієї печі. Всі вірили (це було загальне переконання), що на весні знову підемо в Україну, тому можна потерпіти трохи холоду й голоду. В той час ми були щасливіші, ніж багато років пізніше, коли спали на м'якому й мали що їсти.

Пікуличі залишилися в моїй пам'яті покриті снігом. Маленькі хатки, невеликі й достатки їх мешканців. Був і якийсь контакт з населенням, із нашого боку — більше жебрацького характеру. Але, що могла допомогти біда біді, та ще й після війни? Нас було багато, а село мале.

За тими ж самими дротами, але відділені від нас, сиділи й червоні полонені. Цілий табір був обведений широкими й високими, з колючого дроту, подвійними стінами, між якими ходили озброєні вартіві-поляки. В кутах, на підвищеннях, стояли кулемети. Отак охороняли нас наші «союзники».

Деколи ми бачили, як через наш відділ переводили большевицьких полонених. Вони кидалися на наші смітники, шукаючи за поживою і знову збивалися до купи під ударами прикладів «янтеків»-конвоїрів. Іноді перекидалися і з нами словами, але не доброзичливими, а лайливими.

Я вже згадував, що в Січеславі підірвався і дістав грижу. Спочатку вона мені не дуже перешкоджала, але пізніше, коли їхав на коні, відчував, що мені ніби хтось ножа пхає в пахву. Відкинешся іноді на сідлі й помаленькуправляеш кишку на своє місце. Але дуже не хотілося, щоб це сталося десь у «гарячому», себто в бою, бо тоді й кінь крутиться і часу нема займатися такими справами.

Наше перебування в таборах ми сприймали як тимчасову передишку у війні й, щоб використати час, я вирішив «підреперуватися». Зголосився до шпиталю на операцію. Прийняли мене завдяки нашій сестрі-жалібниці Олександрі Іванівні (прізвище її, на жаль, забув). Походила з Одеси.

Тут зроблю маленький відступ від теми, бо Олександра Іванівна заслужила на нашу вояцьку добру згадку. Батько Олександри був капітаном торговельної фльоти. Олександра почала студіювати медицину в Одесі, а закінчила в Парижі. Близьче я познайомився з нею і ще з однією сестрою з нашого полку за невеселих обставин. Був листопад 1919 року. Ми відступали: холодно, дощ зі снігом, болото. Я їхав сам, у службі. І ось недалеко дороги бачу сидить двоє людей, скорчені, притулившись одне до одного. Може вже й неживі?! Придивляюсь, а це наші сестрички! Одяг на них лихенький, пошарпаний, на ногах тільки панчохи чи якісь ганчірки, обліплені болотом. Питаю, що сталося? — Відбилися від полку, кажуть. Я знав, де їх полк, але як зарадити лиху? Взяв одну на коня, завіз до села й залишив у якогось господаря. А потім вернувся і привіз другу. Повідомив полк, щоб когось послав по них.

У шпиталі я застав чимало наших. Тут вони також дивилися на поляків «згори», як на тих, що нас зрадили. Спричинився до того і М. Гоголь, як і взагалі всі наші письменники, що писали про Запоріжжя, запорожців і поляків. Разом усе це давало приклад, кого треба наслідувати. Козаки наші відмовлялися навіть від наркози: ріж, мовляв, так. Ніхто не виявляв ні страху, ні нетерпеливості, а вже, борони Боже, щоб хтось застогнав або поскаржився, — кожному хотілося бути Остапом Бульбою.

Один з них, пригадую, мав між ребрами встромлену трубку, але все жартував, хоч цілий був зелений.

Зі мною чомусь не спішилися, може хотіли підготувати перед «різанням», а може я чомусь ще не годився під ніж. А потім, як мені здається, я сам попсував свою справу. Була в нашій палаті старша сестра: чорнявенька, гарненька, весела й жартівлива. Кажали, що жидівочка. Але її «жарти» не припадали козакам до смаку, вона все хотіла дошкулити нам за те, що ми українці.

Одного разу, коли вона переходила від одного хворого до іншого, зупинилася і біля мого ліжка. Це не вперше, майже кожного дня вона частувала мене своїми «жартами». Цим разом заговорила до мене щось про «козакуф» і стукнула мене, щоправда, досить легенько,

величеньким ключем по лобі, щоб я, мовляв, не насуплювався так. Тепер, мабуть, я спокійніше прийняв би її «жарти», але тоді схопив сестру за руку і міцно стиснув — вона запищала, а ключ полетів на другий кінець залі. З того часу «тендітні» відносини між нами зовсім попсувалися. Вона вже не приховувала своєї «ласки» до мене і на мою голову сипалися її щирі «побажання». А могла вона бути й небезпечною, бо на неї не було жодної управи. В самого директора чи коменданта шпиталю, полковника, мала великі «привілеї», простіше — казали, що була його коханкою.

І ось чорт смикнув мене тоді за руку...

Не пам'ятаю, п'ять чи шість разів казала сестра приготувати мене до операції. А це означало: лишити мене без вечері, вичистити клізмою і оголити. Може бритва не була спеціально тупа тільки для мене, бо й інші пацієнти, яких голили тільки раз, не могли її забути. А мене голили кілька разів... Тягне бритвою, а слідом капельки крові виступають. Мовчиш: мордуй лясне, бо більше нічого мені зробити не можеш.

Вкінці й мене поклали на стіл і оперували. Потім, по операції, ще і в гіпс мене встромили і я добре запам'ятав цю порцію твердого бандажу.

Грижу зоперували, але щось інше пошкодили. Потім казали, що я лежав по операції у гарячій ванні, але догледіли пізно...

Відвідував мене у шпиталі брат Олекса, приходили й хлопці зі сотні, заходила й сестра Олександра Іванівна. Приносили книжки і тоді я вперше прочитав поезії Василя Пачовського і, здається, Трильовського щось про звірят. З прочитаного назавжди залишилося в пам'яті таке (хто написав, забув): «Я не маю найменшої причини боятися смерті, — казав зайчик, — бо коли я є, смерті не має, а коли смерть є — мене нема». Дуже мило сказано і зовсім не по-заячому. Потім здивав я і в інших творах заячих героїв.

Як довго я лежав після операції в тому кам'яному корсеті, — не пам'ятаю, але пам'ятаю, що котрогось дня страшенно захотілося мені з'їсти оселедця з цибулею і хоч понюхати горілки. Так кортіло, що про щось інше й думати не міг.

Поскаржився я на свій оселедцево-цибуляно-горілчаний біль санітарці-українці, що розносила їжу. І зробила вона мені радість: принесла. Я споживав оселедець і цибулю й дивувався: не чув жодного смаку, бо в мене вже була жовтянка. Це були наслідки недбалства шпитальної обслуги і мені прийшлося полежати ще деякий час у шпиталі.

Про цікаву зустріч з червоноармійцем я згадував у спогаді «Під Тульчином».

Мали ми з братом Олексою знайомого в Перемишлі — майже або й зовсім родича. Шукали його і не шукали, я розпитував в українки-санітарки про нього і вона принесла мені його адресу. Був то пан професор, — як казала санітарка, — що мав дружину і двоє дітей. По віку дітей виходило, що він був одружений ще перед війною. Тепер

у пам'яті залишилось мені тільки його ім'я — Степан чи «Стів», як кликала його наша кузина на Харківщині, також його дружина.

Було це в 1916-1917 роках. У нас по фільварках-економіях та на інших підприємствах працювали полонені, як тоді казали, австріяки. А між тими «австріяками» було багато й українців, був між ними і Степан. Він, здається, чи то захворів, чи дав комусь згарячу ляпаса, бо мусів переховуватися. І власне мій вуйко, батьків брат, переховував його у великому саді, в якому була мала хатка. В ній від ранньої весни до пізньої осені жив наш дідусь, що доглядав саду і бджіл. В той час наш дідусь, царство йому небесне, вже давно був на тому світі. Тепер у тому курені переховувався Степан. Цю таємницю про переховування «австріяка» знала і молодша вуйкова донька, здається вісімнадцятилітня в той час. Мусів же хтось носити Степанові їсти та подавати вістки «зі світу». Родина дядька Петра, як тоді казали, належала до свідомих українців.

Переховування Степана скінчилося... свадьбою, щоправда, дуже тихою. Звінчав нашу кузину зі Степаном панотець. Всі були задоволені й щасливі, народився їм і синок. Але прийшла революція, Степан вийшов з криївки на світ Божий і дуже затужив, як казав, за батьками, братами і сестрами. Страшенно хотілося йому хоч одним оком глянути, як там у них, у Галичині. Здається з допомогою Червоного хреста він виїхав через Царгород до Галичини. Останнього листа від нього одержала моя кузина саме з Царгороду.

Тепер ми порадилися з Олексою і вирішили, що своєю візитою не зробимо панові професорові радости. Я одержував листи від своєї рідні в Україні, одержав листа і від кузини. Писала, що синок, той Степанович, дуже добрий хлопець, дбає про маму. Питала, чи не зустрічав я її «Стіва»? Не могла, видно, забути його, хоч і не згадувала добрим словом. Я відписав, що тяжко шукати в сіні голки. Маєш доброго сина, казав їй, то чого ще хочеш? Минулого не вернеш. Вона, видно, розсердилася за таку раду й більше не писала.

Я вернувся зі шпиталю до полку десь наприкінці весни. Нашу Запорозьку дивізію перенесено до Вадовиць. Мене призначили підстаршиною, чотовим, у нашій сотні. Полк, як і ціла дивізія, не дармував: відбувалися різні вишколи, влаштовувалися курси тощо. Мусів і я іти на підстаршинський вишкіл і одержав по його закінченні свідоцтво — надруковане на тоненькому папері рожевим чорнилом. Був на ньому і козак на коні, були й шаблі, бунчуки, прапори та все інше, таке миле серцю. Яка ж радість: бунчужного мені написали й на папері, а я мав цього бунчужного ще з 1918 року.

В сотні, крім чоти, доручили мені ще й керівництво вправами списом. А вправлялося тими списками без коней... Мого брата, Олексу, призначили контрольним старшиною над вправами цілого полку. І ходив він від чоти до чоти, від сотні до сотні та дбав, щоб добре все йшло. В одному місці списками вправляють, в другому — шаблями рубують, а в третьому — марширують. Всі готуються до війни, часу ніхто не гає.

Дисципліна дуже сувора: віддавали пошану старшинам, відбувалися перевірки, читання наказів, молитви рано і ввечері і т. д.

Зі свого «начальникування» в чоті пригадую два випадки «виняткового порядку». Видно, що в той час я не дуже то був лагідний. Якщо карав, то карав у межах моєї влади, згідно зі статутом, але те, що я міг і вдарити, то мені самому тепер дивно. Чомусь мені в молоді роки кулаки свербіли, а вжити п'ястука було так легко, як сьогодні тяжко собі уявити.

А було це так. Одного ранку щойно роздали хліб і відразу зголо-сили, що бракує однієї порції. В таборі лишитися без хліба на цілий день не було так легко. Поставив я хлопців між нарами, щоб кожний тримав свій хліб в руках, а той, що роздавав — почав шукати за порцією, якої бракувало. Знайшов той хліб під подушкою в К.

Поперше, це був сором для цілої чоти, а подруге — красти у свого, це злочин над злочинами у війську. І закипіло мені під серцем, пішов кулак мій товкти. А винуватець тільки підтягав носом і намагався стояти «струнко», бо команди «вільно» не було.

У другім випадку довів мене до розправи п'ястуком Б. Казали, що він навіть граф, бо перед прізвищем мав «де». Він, як і його старший брат, старшина кінноти, попав до нас від білої російської армії. Отой де Б. мав погану звичку з'являтися на вечірню перевірку завжди з опізненням. Траплялося, що хтось деколи спізниться, але спізнатися щодня?!

Чота вирівняна, чекає дальшої команди, а тут: «Пане чотовий, дозвольте стати в ряд». Начальство дивиться кривим оком, чому то в чоті метушня, коли вже цілий полк готовий до перевірки.

Терпів я довго, але одного разу не стримався — «зацідив»... І помогло!

Треба сказати, що на фронті ми мали малий склад чот, а тим самим і сотень. Тепер, у таборі, все переформовувалося і доповнювалося до повного складу. Де тих доповнень брали, не знаю, але було досить різної шерсти...

Каюсь і кажу: сам собі дивуюсь, як тоді легко я пускав в рух кулаки і не вмів себе стримувати. Чи думав я над тим? Взагалі, в ті часи я був задиркуватий і своє перебування у Вадовицях розпочав «пакою». Запакували мене там поляки на цілий місяць. Кара сувора, а злочин?

Десь чи не в перший вечір, або в один із перших, пішли ми гуртом, ніби на прогулянку, знайомитися з табором. Були в нашому гурті мій брат Олекса, Михайло Р., Коваленко та інші. Взялися під руки і таким ланцюгом маршуємо в доброму, веселому настрої. Потім, таким же ланцюгом, побігли і... раптово стали. Я вирвався з ланцюга і біжу далі, а хлопці кричать мені: «Стій, стій, там не можна!» Та поки я зупинився, кинувся на мене і поляк з рушницею. Схопив я руками за його рушницю, але вмить, мов з-під землі, з'явилося ще трьох інших поляків.

Хоч як наші переконували поляків, що я новий і не знав, що це заборонена зона, нічого не допомогло. Забрали мене поляки й повели до свого старшини. Лаялися на всі боки, але не били. Привели до старшини, той вислухав їх, а мені «припечатав» тридцять діб «паки».

Мої гріхи: не послухав оклику «стій!» (якого я й не чув), вхопився за рушницю (а я тільки відвів цівку вбік, щоб вона «не дивилася» на мене) і взагалі задиркувато поведився.

Цю ніч я вже спав в арешті. Втрутилися були й наші старшини, але це нічого не допомогло.

Рано розглядаюся, де я опинився. Барак такий, як усі бараки. Чистенький дворик. Для старшин — «пака» окремо. Покараних козаків уже повели, як я довідався, на працю. Вмовляю в себе, що тут не дуже то й погано і з арештом треба примиритися.

Підійшов до мене польський підстаршина і каже збирати якісь папірці та недокурки під вікнами бараку. Я відмовився, порадивши йому пошукати собі когось іншого. Забагато ж чести для цього табору, щоб підстаршина збирав сміття. Поляк лаявся, але вкінці дав мені спокій. Сів я та й вигріваюся до сонця. Аж прибігає знову якийсь начальство, вже з перекладачем, і з криком до мене.

Кажу йому, що я підстаршина, бунчужний, маю свідоцтво на папері. Вийшов із шпиталю, отже по хворобі. Хай мене не турбують їхньою роботою. Видно, допомогло, бо мене залишили в спокої.

Хлопці зі сотні приносили мені книжки і взагалі не забували мене. Я вже приготувався відсидіти цілий місяць, але десь через тиждень мене звільнили, бо з нагоди приїзду до табору Головного отамана Симона Петлюри проголошено амністію. Так і я був «амнестований» і навіть брав участь у параді.

Ще в той час, як я був у шпиталі, в таборі сталася така подія:

Поляки годували наших інтернованих стухлими стрючками і гнилою кониною. Такого «харчу» не то що їсти не можна, а й стояти біля нього було тяжко, бо навіть у загартованих він викликав лоскотання і необхідність викинути те, що вже було в череві. Викликана польська комісія визнала, що ми маємо причини до скарг. Отже, виграла наші. Можливо, що десь «нагорі» поляки не були аж такі по-дурному жорстокі, але місцева влада, оце найнижче і найближче до нас начальство, видумувала всілякі каверзи, щоб ми довго пам'ятали наше перебування за ґратами.

Дезинфекція і купання — обов'язкові для всіх, ніби для нашого добра. І виходило, що поляки гнали нас, мов дикунів, до цих санітарно-гігієнічних устаткувань, що нормальні для усіх цивілізованих народів. Мабуть, у своїх рапортах до вищого начальства вони й так писали. А це «культурно-гігієнічне» устаткування виглядало так.

Нам казали роздягатися до останньої нитки, а цілий одяг, разом з поясами і шапками, йшов до дезинфекції. Голих заганяли до бараку, де під «дощиком» треба було митися. Того «дощику» було стільки,

що й мила не було чим змити. Отаких замазаних милом і брудом гнали до іншого бараку, де парилась і смерділа одежа.

— Прендко, прендко, пся креф, — і треба було поспішати. Бо в той час, як ми переступали через «купання», стояло вже декілька інших команд голих, чекаючи, щоб також розмазати на своєму тілі бруд. Польські наставники щиро доглядали, щоб ніхто з нас, борони Боже, не вискочив з цього «купання» сухим. Наші козаки охрестили цю «гігієну» чистотою «аля полен».

Коли нам давали на вечерю оселедців, то завжди в той час чомусь псувався водотяг. В цілому таборі ні капельки води. Ніби розумно було б — не їсти оселедця, поки не буде води. Але така порада для голодних людей, які чекають, щоб щось з'їсти, не годиться. Шлунок, довідавшись, що для нього щось є, робить такі викрутаси, що здається — колюча гадюка в ньому крутиться. А з'їси — легше. Але потім так хочеться пити, що витримати годі. До того ж спека, а води, звичайнісінької води, ні капельки, мов на Сагарі. Щоправда, вода недалеко, зараз за дротами, але варта не пускає. Тяжко погодитися з думкою, що це були випадки. Натомість всі знали, що ми були «пся креф», «пся кость», «пся єго мать» та ще інші «пся», що їх культурна людина ні не скаже, ні не напише. На сто сказаних поляком слів отого «псячого сосу» було, принаймні, половина. Якщо б якась сила забрала полякам з їх мови оте «пся», вони напевно були б наймовчазнішим народом на світі.

Одного липневого дня, з'ївши оселедця і перенюхавши всі крани, де колись текла вода, Терешко сів під дротами біля виходу з табору. Були між нами й такі, що чимось підкуплювали варту біля воріт і приносили воду до табору в бляшанках. Отож несе козак, уже старший, бляшанку води. А Терешко (він на «пацана» скидався) до нього:

— Дядю, дайте напиться.

Передав козак бляшанку Терешкові й поки отямився сказати — «Хлопче, що ти?», Терешко з подякою повернув йому порожню бляшанку. І дивувався козак: куди таке мале стільки води влило? А про «обсяг» Терешкового черева я вже раніше згадував.

Варто ще згадати про верифікацію, що її проводили штаби. Рангу бунчужного мені підтвердили. Олексі, моему братові, підтвердили рангу поручника кінноти. Не багато було в полку старшин, яким признано таку рангу.

Був і такий випадок: Якийсь старшина вищої ранги, чи не полковник, одного разу причепився мене за якусь дрібничку і, як тоді казали, «цукнув» мене. Але по верифікації він став... чотовим підстаршиною. Як же мені хотілося «віддячитися» йому, але він швидко кудись зник. Губиться послідовність, шкода.

Пам'ятаю, був гарний, теплий, соняшний день, коли я вернувся з Перемиського шпиталю до Вадовиць. Саме тоді роздавали обід — рижову зупу зі свининою. В повітрі чути смашні запахи. Я аж здивувався, бо брат Олекса писав про злидні у Вадовицях і радив мені не

поспішати до табору. Виявилося, що це був гостинець від наших людей в Канаді. Довго ми згадували його.

В штабі полку я одержав свій Залізний хрест за Зимовий похід і бої. Оповідали, що коли декорували лицарів Ордену Залізного Хреста, над парадом кружляли орли. Чого вони кружляли? Пояснювали це як добру прикмету, вбачали в тому знак, що орли поведуть нас на батьківщину.

У Вадовицях був театр. Головні ролі грала пані генералова Омелянович-Павленко. З артистів запам'ятав я Токаря. Ато голос мав! Всі, що грали з ним, здавалися дуже малими. Театр завжди був повний, навіть не вміщав усіх тих, що хотіли подивитися, послухати. Тому й навколо театру було повно людей.

Декорації — ще нічого. Та ось вивернутий кожух, що служив за султанську керею, вимагав великої фантазії, щоб бачити в ньому золотом шиту керею.

Була, мабуть, і бібліотека, бо де ж бралися книжки? А я добре пам'ятаю, що в мене було зродилося бажання заглибитися в політичну економію. Напевно, хтось мене на це навів.

Була в таборі й Імка, в якій відбувалися курси. Я зголосився і закінчив, уже в Каліші, курс садівництва. Мабуть із титулу мого студіювання я мав право заходити до Імки. Це був чистенький барак, стояли столи і було чим писати. За це студіювання я діставав чашку какао, булочку і пару цигарок, і то щодня. Пам'ятаю, що перебування в приміщенні Імки було для мене завжди приємне.

Незабутні враження залишилися у мене (і до цього часу) із проб хору в тій же Імці. Тоді вперше, мабуть, я почув пісні «Гуляли, гуляли» і «Вечерниці», що увійшли в мою свідомість...

Оце й тепер на хвилину перестав писати і в моїй голові оживають картини співанок і мелодії «Гуляли, гуляли...» А оте вадовицьке сольо «Не піду, братчики, я з вами» просто зацміло в грудях... Шкода, що крім Токаря, не можу вже нікого пригадати зі співаків, навіть диригента. Аж хочеться сказати: «Вибачте мені, панове, невдячному».

Я й тепер люблю слухати співанки, але тоді я глибше відчував і розумів пісню. Бував я і пізніше на пробах хорів, що їх провадили диригенти Кизима, Росіневич, Городовенко...

Варто ще пригадати т. зв. курінь «пацанів», зформований у Вадовицях. Де набралось в нас стільки підлітків? Може, це були діти родин службовців в армії, але — мабуть — сироти. Таких покинутих, «нічиїх» дітей збирала наша армія на своїх кручених шляхах. Більшенькі були вже в ладу, але не на фронті. Вони на малих кониках, з коротенькими шаблями і рушницями, пнулися як дорослі.

З Чорного полку пригадую Сашка. Потім оповідали мені, що він став лікарем і ніколи не замовчував того, що був із «пацанів» нашої армії. Лікував і опікувався хворими вояками даром, по-синівському, вкладаючи все своє серце, чуле до людської біди.

Дуже добре пригадую командира і учителя куреня «пацанів», хоч забув його прізвище. В той час він уже був під тридцятку, старший за нас. Добре збудований, поважний, з очима доброго, але суворого «батька». Вмів утримувати дисципліну та викликати в «пацанів» респект і любов до свого командира.

Сидів я одного разу під бараком і вигрівався до сонечка. З бараку «пацанів» надійшли гості. Порівнялися зі мною, привіталися... А я був босий... Питає хтось з канадців (гості були з Канади), чому я босий. Кажу, що зовсім босим я не є. Щоправда, чобіт не маю, бо подерлися, але з халав пошив собі капці й заощаджую їх на муштру. Записали і пообіцяли черевики. І справді, я дістав гарні черевики — канадські, з високими холявками...

(Далі буде)

З ПОЕЗІЇ МОЛОДИХ

Любомир ГОСЕЙКО

Україні

Розстелилось родиме чуття,
Зажурчали пестливі слова;
Наче заполоч синій на білім обрусі,
Розстелились степи,
Зажурчали сади
в феєричному дусі.
Затиняючись дістоді-то солов'я,
Залюбки піднебесся ще днює у Тобі,
Бережливо над урвищем снить каланча,
І стоїть на відлюддю тополя у полі.
Косяками пливуть Твої ватяні валки:
Наче коні і лані, скотина в розброді,
по безвіддю збирають свої каравани...
Лиш питають про косу блакитного броду,
про заблукане щастя,
про мрійливу світань.

Вони снують роями крізь синь просапну —
Перелази шукають:
Із причілки розлогого, скутого краю
Вони вгледіли млу наживну.
Чи питати про брід?
Чи питати про слід,

Яким шлялось, метлялось минуле,
Що збиралось на трубне пуття?
Чи збиратись із світом матерним,
Щоб свій світ мовчазний віднайти?
Чи вештатись бурлакою з ніччю-локрицею,
Щоб притулок знайти свій під вражою крицею?
Ні! Їм ждати Месії — чекань коротити,
Тільки шляться блакитним шляхом й ворожити,
Ворожити свій чин, майбуття ідеал,
Свою вотчину, силу отчизні віддати, —
І мовчати... чекать, поки згине москаль.

Пополотніло родиме чуття,
Мов би з воцанки відбилось;
Мати Тобі свій обрус вишива —
Там своє ложе вложила.
Мати обрусом вишиваним вкрила
Стіл наш священний — родини порадник.
Мати свою Україну оджила —
Таїнством матір обняв край, наш страдник.
Рим, 1968

Роман БАБОВАЛ

Чорний діамант

З смертної постелі покоління
В спадщину передають синам
Сивий попіл часу і вражіння
Хаотичні про старе життя.

Скарби, що колись крились в червоних
Хвилях поту мозолистих рук,
У крові героїв невідомих,
Спадкoємцям віддають до рук.

З-під тяжких тих хвиль що день виносять
Все нових-нових надбань сонця —
Пальці ж скорчені невтомно водять
Гусяче хитке перо старця.

Є багатства й в наших поколіннях,
Незрівнянні перли, жемчуги:
Їх дрижачий почерк в тестаментax
Ставить, наче воїнів, в ряди.

В темній непроглядності століття,
В сховищі лежить здобутий скарб:
І алмази, дороге каміння
Екзотично дивних, свіжих барв.

Між монетами жертвенності, трудів
В кованій заржавленій труні
Спочива гнилим кошмаром прадідів
Чорний діамант у темноті.

Чорний діамант — який народи
Ввік прокляли, наче темний чар:
Був це камінь вічної незгоди,
Розбратів, братерських війн та свар.

Принесла його старому Дону
Нездоланих армій грецька сталь.
П'ючи ж рік-у-рік нечисту воду,
В міжусобицях все ріс кришталь.

І передававсь по часу струнах
Лиходійний камінь... Він сіяв
На коронах княжих, на булавах,
Та й як заgrimів Універсал.

Покоління на старій постелі:
»Чом, — питає — вольності нема?..«
Прийде воля, як у прірву смерті
Впаде злобний усміх каменя.

Рим, травень 1967

Чи Ви вже заплатили передплату «В.Ш» на 1968 рік? Пам'ятайте, наш журнал ступив у своє 21-річчя! Допомогайте його розбудовувати і розповсюджувати в усіх країнах поселення українців!

ГОЛОС НЕСКОРЕНИХ

Валентин МОРОЗ

РЕПОРТАЖ ІЗ ЗАПОВІДНИКА ІМЕНІ БЕРІЇ

Депутатам Верховної Ради УРСР
від політичного в'язня
Мороза Валентина,
незаконно осудженого в Джудькому,
20 січня 1966 року.

Погоня закінчилась. Втікач вийшов з кущів. »Здаюсь, не стріляйте! Зброї не маю!« Переслідувач підійшов майже впритул, діловито відтягнув затвор автомата і одну за одною всадив три кулі в живу мішень. Пролунало ще дві черги: то два інші втікачі, які теж здались, були розстріляні. Тіла винесли на шосе. Вівчарки лизали кров. Як завжди, жертви привезли і кинули біля воріт табору, на пострах іншим. І раптом трупи заворушилися: двоє були живі. А стріляти вже неможливо: кругом люди.

Це — не початок детективної повісті. Це — не історія про втікачів з Бухенвальду чи з Колими. Це сталося у вересні 1956 р., вже після того, як 20-й з'їзд осудив культ особи, а критика сталінських злочинів ішла повним ходом. Все написане тут може підтвердити Альгідас Петрусявічус, що знаходиться в таборі № 11 у Мордовії... Він залишився живим. Два інші — Лорентас і Юрша — загинули. Такі випадки були буденним явищем.

Неширокою смугою витягнулась із заходу на схід зелена Мордовія. Зелена на карті, зелена насправді. Серед слов'янського моря — острівці звучних мордовських назв: Віндрей, Явас, Потьма, Лямбір. У північно-західньому куті — Мордовський державний заповідник. Тут царить закон, полювання суворо заборонене. Але є ще один, не позначений ні на яких картах, де полювати можна круглий рік. На людей. Коли б склали точну карту Мордовії, південно-західній кут її довелося б поділити на квадрати, розгороджені колючим дротом і всіяні сторожовими вишками. Це мордовські політичні табори — край колючого дроту, вівчарок і полювання на людей. Тут, між колючими дрютами, виростають діти. Їхні батьки після служби косять сіно і копають картоплю. »Папа, был шмон? А что ты нашел?« Потім вони підростуть і засвоять першу житейську мудрість цих країв: »Лагерь — это хлеб«. За зловленого втікача видають пуд муки. В алданських таборах було простіше: якут приносив голову і одержував порох, сіль, горілку. Як у даяків острова Борнео, тільки голову приносили не вождеві, обвішаному намистами з людських зубів, а майорові чи капітану, який вчився заочно в університеті і читав лекції про законність. У Мордовії від такої традиції довелося відмовитись: надто близько Москва. Потрапить

чого доброго такий трофей до рук іноземного кореспондента — спробуй довести, що це фальшивка, вигадана жовтою пресою.

Трьох литовців розстріляли, хоч вони не були присуджені до розстрілу. Ст. 183 КК дозволяє карати за втечу трьома роками ув'язнення, а стаття 22 КК УРСР навіть забороняє «завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність» в'язнів. Суд Литовської РСР (суверенної, згідно з конституцією держави) дав дозвіл кагебістам утримувати їх в ізоляції — не більше. Україна — теж суверенна, згідно з конституцією, держава, яка має навіть представництво в ООН. Її суди осуджують тисячі українських громадян і... висилають їх за кордон. Небувалий в історії прецедент: держава висилає в'язнів за кордон. Може, Україна не має місця для таборів, як князівство Монако? Проте знайшлося ж місце для семи мільйонів росіян, — а от для політ'язнів-українців немає місця на рідній землі. Тисячі українців везли на Схід — і їх поглинула сіра безвість. Поглинули льохи Соловків, піски Мангшлаку, потім сталінські «стройки» — піраміди 20-го століття, що пожерли мільйони рабів. Везли не тільки в арештантських вагонах — «добровільно» переселених теж пожирає русифікаторська м'ясорубка на безмежних просторах Сибіру та Казахстану, і вони назавжди втрачаються для української нації. Там, де заходить сонце, первісні народи розміщали Країну Мертвих, звідки не повертаються. В майбутніх українських легендах така країна буде розміщена на Сході.

Рівень цивілізованості суспільства визначається тим, наскільки воно турбується про долю своїх громадян. Катастрофа в бельгійській шахті засипала кількадесят італійців-емігрантів. Італія вибухнула протестами, писались урядові ноти, запити в парламенті. На Україні теж є парламент — Верховна Рада УРСР. Я не знаю, чи є там люди, які пам'ятають про своє право робити запити урядові. Я не знаю, чи пам'ятають ці люди про якінебудь права депутата, крім права підносити руку при голосуванні. Але я знаю, що Верховна Рада УРСР — найвища влада на Україні, згідно з конституцією. Вона доручила одній з підлеглих інстанцій — КДБ — заарештувати, судити і розпоряджатись далішою долею людей, звинувачених в «антирадянській діяльності». Давайте, шановні депутати Українського Парламенту, хоч раз проженемо дрімоту, відкладемо набік розмови про свиноматок, бетономішалки та народногосподарський ефект використання суперфосфату. Хай вирішують ці проблеми спеціалісти. Давайте хоч раз обличимо Країну Солодких Позіхів, перенесемось у Мордовію і розберемось: а) хто ці люди, вирвані з нормального життя і віддані в безроздільне розпорядження кагебістів; б) кому передоручили долю цих людей.

РОЗПРАВА НАД ДУМКОЮ

У 1958 р. викладач філософії Фрунзенського медінституту Махмед Кульмагамбетов (знаходиться в таборі № 11) приніс у ректорат заяву: прошу мене розрахувати. Причина? — незгідність з програмою викладання. Це сприйняли як сексацію. Табун кар'єристів, які навипередки

пхалися до корита, кидали під ноги совість, гідність, переконання, аби вище зіп'ястись і перехопити у сусіда здобич, ніяк не могли зрозуміти: як це людина може відмовитись від 120 крб. тільки тому, що у неї змінились погляди! Кульмагамбетов став робітником. І от в 1962 р. його заарештували. Суд в Кустанаї осудив його до 7 років ув'язнення і 3 роки висилки за «антирадянську діяльність». В чому ж вона проявилась? Головним свідком обвинувачення був нач. відділу кадрів тресту «Соколоврудстрой», Махмудов. Єдине, що він міг сказати в суді, були слова Кульмагамбетова: «Не хочу викладати те, у що не вірю». Так відповів останній на питання: «Чому ви не працюєте за спеціальністю?» Інші звинувачення були такими ж. Та й слідчий признався: «Вообще то тебя и судить не за что, но у тебя опасный образ мыслей». Випадок типовий, буденний в практиці КДБ. Але унікальний через відвертість свавілля. Як правило, кагебісти намагаються скомпонувати хоч видимість «антирадянської» діяльності. Але тут, в далекій провінції, навіть не вважали за необхідне це зробити і визнали, що Кульмагамбетов був осуджений за погляди. Тисячі й тисячі людей судять по цій системі, хоч «обігрують» справу тонше. Ст. 126 Конституції СРСР проголошує свободу слова, друку, маніфестацій та організацій. Ст. 19 Декларації прав людини ООН говорить про «свободу шукати, одержувати і розповсюджувати інформації та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів». Отже, ст. 62 КК УРСР є нічим іншим, як порушенням вищенаведених документів, сталінським пережитком. Формулювання «агітація або пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення радянської влади» при умові, коли кагебісти самі визначають ступінь «підризності» матеріалу, служить необмеженій сваволі.

Кожен рік в Москві видаються десятки книг закордонних авторів, нафаршированих різкою критикою радянського ладу та комуністичної ідеології. Коли ст. 62 КК є дійсно законом, то випуск цих книг є каригідною справою. Закон тільки тоді є законом, коли він обов'язковий для всіх. Де логіка: я можу вільно пропагувати погляди Гітлера, надруковані в журналі «Вопросы истории», але за власноручне видрукування спогадів Гітлера мене будуть судити! Отже, ст. 62 є просто знаряддям сваволі в руках КГБ, яке дає можливість кинути за ґрати неугодну людину за збереження першої-ліпшої книги нерадянського видання.

Я і мої товариші осуджені за «пропаганду, спрямовану на відокремлення України від СРСР». Але ст. 17 Конституції СРСР ясно говорить про право кожної республіки вийти із складу СРСР. Право кожного народу на відокремлення зафіксоване в Пакті про громадянські та політичні права людини, прийнятому 21-ю сесією Ген. Асамблеї ООН.

КДБ дуже поллоблює фразу «націоналістична література». Що означає ця фраза і де критерій визначення «націоналістичності»? Ще недавно твори Олеся, Грінченка, Зерова вважались «націоналістичними» — тепер вони вже не націоналістичні. Миші ще не прогризли брошур, в яких «теоретики» типу Маланчука називали Грушевського «лютим

ворогом українського народу», а «Український історичний журнал» (№ 11, 1966) вважає, що це «вчений з світовим іменем» і цитує урядову постанову, де говориться про заслуги Грушевського перед Україною. Твори Грушевського і Винниченка готуються до друку. Де ж все такі критерій? В тім-то й річ, що ніякого критерію, опертого на фундамент логіки, у кагебістів не було і нема. Вони користуються старою сталінською лінією у відношенні до української культури: «За що ж ми билися з ляхами, за що боролися з ордами, за що скородили списками московські ребра?» Він був надто великий, щоб кинути його в небуття — тому «академікам» з Києва дали наказ вишкребти ці слова з «Кобзаря» брудними копитами. «Московські ребра» стали «татарськими, польськими, англійськими». Шевченка доводиться терпіти. А от коли б щось подібне написав сучасний поет, йому дорого обійшлися б «московські ребра».

В 30-і роки з української культури було викинуто більшість імен. Мету розгадати нетрудно. Йшлося про те, щоб знекровлена українська культура не могла бути греблею проти русифікаторського валу. Найвидатніший український історик Грушевський був захований від українців; натомість їм тикали жалюгідну «Історію УРСР» в 2 т., де головним українським національним героєм фігурував Петро I, кат української свободи. В той же час Соловйов і Ключевський, такі ж «буржуазні», такі ж «нерадянські», вільно стояли на полицях — вони були російськими істориками. Зробили все для того, щоб молодий українець знайшов повноцінну духовну їжу тільки в російській культурі і русифікувався.

І коли б кагебісти були послідовними в сталінському тлумаченні націоналізму — вони оголосили б націоналістами всіх видатних українців, з Шевченком на чолі, не виключаючи також князя Володимира, який ще в 10 стол. займався націоналістичною агітацією — «путём изготовления» тризубів на своїх монетах. Зрештою, коли б хтось з кагебістів захотів одержати нову зірку на погоні і продемонструвати «бдительность» в боротьбі з українським націоналізмом, йому можна запропонувати цікаве «дело». Виявляється, український націоналізм існував вже у 7 стол., як свідчать знахідки зображення тризуба під час розкопок на Старокиївській горі. Правда, є одна перешкода: невідоме прізвище «бандьори», який виготовив ці зображення, але для беріївських учнів, які вміли колись знайти люльку Сталіна в 10-и місцях відразу, це дурниця.

Історія з тризубом тягнеться ще глибше: він як символ дерева життя відомий у південних народів ще до н. е., а також відомий як символ влади морського бога Нептуна. Але це вже тема для Маланчука: викрити ніким ще не досліджені зв'язки українського націоналізму з міжнародним імперіялізмом до нашої ери з метою підризу морської могутності єдиної неділимої Росії. Правда, до н. е. не було назви «Україна», але для Маланчука це не проблема. Зумів же він зробити лідера УСДРП Льва Рибалка (Юркевича) діячем СВУ, хоч Юркевич

і його газета «Боротьба» були опонентом СВУ. Старий член КПЗУ Адріян Гошовський (живе у Варшаві) писав про книгу Маланчука «Торжество ленінської національної політики»: «Можна тільки безмежно дивуватися, як відповідальна людина могла зробити з Юркевича члена СВУ в той час, коли Юркевич був лютим ворогом СВУ» («Український календар», Варшава, 1966, стор. 220). Дивуватись, власне, нічого. Для «істориків» типу Маланчука, вихованих на добрих сталінських традиціях, не має значення така дрібниця, як історичний факт, коли йдеться про захист позицій російського шовінізму на Україні.

Маланчук — не самотній. Коли б Гошовський жив на Україні, він побачив би ще й не таке. Після війни ревні борці з українським націоналізмом у Львові зрізали тризубець навіть із статуї Нептуна на площі Ринок. Так і стояв обеззброєний націоналістичний Нептун до 1957 р. як пам'ятник невмирущому кретинізму чорносотенців у новій одежі.

В усіх товстих і тонких брошурах написано, що король Данило Галицький не прийняв королівської корони від папського посланця, хоч у Галицько-Волинському літописі стверджується протилежне, та й Данило після коронації звався королем, а Галичина — королівством. (Так значиться і на карті до підручника «Історія середніх віків»). Навряд чи дошкулили ці труди «буржуазному націоналізму», борцями проти якого афішують себе Маланчуки. Кому взагалі може дошкулити така безпорадна і жалюгідна писанина? А от в боротьбі з Істиною ці вчені мужі досягли відчутних успіхів.

Мабуть, фактів вистачить. Можна робити висновок: люди, осуджені за «антирадянську агітацію та пропаганду» — це інакомислячі, а то й просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів, що їх дбайливо охороняють кагебісти. Це ті, які наважились скористуватись правами, проголошеними в конституції, підняли голос проти ганебного засилля КДБ, проти порушень конституції. Це ті, що не хочуть засвоювати рабську мудрість з подвійним дном, яка велить слова конституції «право на вихід України з Союзу РСР» читати: «мовчи, поки живий».

НАЩАДКИ ЄЖОВА І БЕРІЇ

Характеристика людини чи середовища завжди може грішити суб'єктивізмом. Тому найкраще мати справу з автохарактеристикою. І дуже добре, що автор цих рядків має пишний букет автохарактеристик, даних кагебістами собі і своїй системі. Кагебісти не скупились на слова і взагалі не церемонились в розмовах із в'язнями, твердо впевнені, що їх слова не вилетять за глухо оббиті двері кабінетів, що крижаний жах мовчання, на якому вони спорудили свою Голгофу, ніколи не розмерзнеться. Але всякий лід колись розтає, і слова, які гарчали нам в обличчя на слідстві і в таборі, ніби проголошені у велетенський мегафон, тисячоголосою луною відбилися в усьому світі.

Де коріння КДБ? Коли пройдемося до кінця тими стежками, якими спустились у нашу дійсність кагебісти, то опинимось в кошмарній гу-

щавині сталінських джунглів. По Харцизькому виборчому округу Донецької області депутатом в Український Парлямент обраний генерал Шульженко, заступник голови КДБ при Раді Міністрів УРСР. Де зробив цей парламентарій свою кар'єру? Щоб стати генералом КДБ в 1967 р., треба спочатку бути берівським лейтенантом або капітаном у 1937 р. Чим займалися капітани КДБ у 1937 р.? Вбивали людей за невиконання норми (або просто для розваги) на Колимі. Це вже ні для кого не секрет, про це пишуть московські журнали. На Україні вони розстрілювали невинних людей через три дні після арешту. Послухати їх — у всьому винен Берія, а вони просто виконували накази. Точнісінько такою ж аргументацією оперували адвокати на Нюрнберзькому процесі. Виходило, що винен тільки Гітлер. Але номер не пройшов. В німецькій мові з'явилося навіть нове поняття: «Вбивця за письмовим столом». Не маю сумніву, що воно здобуде колинебудь права громадянства і в українській мові.

Може, кагебісти змінилися, стали іншими? Ні, вони самі з гордістю вважають себе нащадками Сталіна. Уповноважений українського КДБ в Мордовських таборах капітан Круть заявив мені: «А що ви маєте до Сталіна? Ну, були окремі недоліки, але в цілому він заслуговує високої оцінки»; а в розмові з Михайлом Горинем, Круть відверто шкодував: «Шкода, що ми в Мордовії, а не на Півночі». Начальник слідчого відділу грузинського КДБ Надірадзе сказав у 1963 р. поетові Заурі Кобалія (знаходиться в таборі № 11) під час слідства: «Ти знаєш, що я тут був у 1937 р.? Май на увазі!»

Тепер вони не носять сталінок і «вчаться» заочно у вузах. Навчання заочне у повному розумінні слова. Залікову книжку приносять в інститут, і «професура», з колиски загіпнотизована словом КДБ, ставить оцінку, не бачивши в очі студента. Представник Івано-Франківського КДБ Казаков признався мені: «Ось ви тут говорили про тоталітаризм. Але ж я не тоталізатор». А уповноважений українського КДБ в таборі № 11 Гаращенко розправився одним махом з усіма доказами Масютка про невирішене національне питання на Україні: «Ви говорите, національне питання. Та коли вдова звернеться до голови колгоспу за соломою — хіба ж він відмовить?» І цим інтелектуалам доручили безапеляційно вирішувати питання, які навіть у спеціальних журналах вважаються дискусійними. Казаков, Круть і кагебіст з Києва Литвин «перевоспитували» мене втрьох. «Ну чого тобі треба було? Мав добру роботу, квартиру...» І кілька годин доводили, що у людини нема нічого, крім шлунка, скільки там метрів кишок. Ідея? Захист України від загрози русифікації? Тут для моїх співбесідників розмова явно відірвалася від реального ґрунту і перенеслась у сферу дитячих казок. Вони не приховували, що всерйоз її не сприймають.

Ідея... Звичайно, в книжках про це багато пишуть, і взагалі не прийнято відверто говорити, що ти безідейний. Але щоб ідея дійсно була мотивом людської діяльності — такого вони в своєму середовищі не зустрічали. Михайло Горинь чув у львівському КДБ: «Сегодня день

чекиста. — Какої день чекиста? — Зарплату дають». Ну коли вже серйозно про неї говорити, то це — міф, яким хтось задурманив людям голову, і який відволікає людину від нормального існування, опертого на трьох китах: гроші, владолюбство, жінки. А ідея — це різновидність психічного розладу, не зовсім, правда, зрозумілого; але з ним треба рахуватись, як з фактором, поряд з трьома іншими, нормальними і зрозумілими. Капітан Козлов (Ів.-Франківськ) виклав це мені так: «Одного покупают за деньги, другого женщинами, а некоторых ловят на идею». Щоб ідея самостійно зродилась у людській голові — таке не припускається.

Було б наївно вважати цей стан речей випадковим «порушенням» сопрозвитку суспільства. Порядок, при якому поет одержує каталог дозволених образів, а художник — список дозволених і недозволених фарб, має місце коріння в минулому, є породження певних сил і відносин. На наших очах ці сили поступово тануть, а відносини перестають бути нормою спілкування між людьми. Кагебісти відчують це і всю вину звалюють на Хрущова, який нібито повалив ідолів, що їм колись без роздумів поклонялись. З таким самим успіхом можна уважати півня автором ранку, але це вже істина занадто велика, щоб вкласти у черепні коробки генералів і майорів із голубими петлицями.

»СТАЛИН БЫЛ — ТАК ПОРЯДОК БЫЛ«

Ці слова капітана Володіна (Львів), сказані на допиті Масютка, дають більше, ніж цілі томи, для зрозуміння генези КДБ і ролі, яку воно виконує тепер.

Порядок буває різний. Коли на весні скресають ріки і несуть на собі хаос крижаних уламків — це не що інше, як порядок, чітка закономірність, без якої неможливий дальший хід життя. І буває порядок цвинтарного спокою, досягнутий ціною умиртвлення всього живого. Так і в суспільстві: буває стабілізація, досягнута через гармонійне зрівноваження всіх суспільних сил і чинників, і є «порядок», збудований після їх знищення. Такого порядку досягти неважко, проте рівень зрілості народу вимірюється не ним, а вмінням досягти суспільної стабілізації, лишаючи при цьому максимальний простір для творчої діяльності індивіда, яка є єдиною силою прогресу.

Розум — річ індивідуальна. Отже, історія прогресу — це історія розвитку особистості. Так звана маса нічого не творить — це будівельний матеріал історії. »Все, придбане діяльністю розуму, мусимо створити в голові окремої людини... Тільки збудження нижчого, нерозвинутого ступеня, які можна взагалі назвати настроями, виникають як епідемії одночасно у багатьох осіб і знаходяться у відповідності із розумовим обличчям народу. Розумові завоювання — справа окремих осіб« (Ратцель).

Виникнення нового (прогресу) можливе тільки як переступання через існуючу норму, як поява раніше не існуючого. Сама природа творчості ґрунтується на небувалому, на неповторності, а носієм остан-

ньої є індивід. Кожна індивідуальна свідомість охоплює одну грань всеохоплюючого, безмежного буття. Грань неповторну, яку може відбити тільки ця особливість, і ніяка інша. Чим більше цих граней свідомостей, тим повнішу картину світу ми маємо. В цьому полягає цінність особистості; із зникненням кожної індивідуальної точки зору безповоротно втрачається одна з можливостей, а разом з тим в мільйонногранній мозаїці людського духу перестає сяяти одна грань.

В суспільство завжди були і будуть сили, яким невідгідний розвиток, для яких збереження status quo є збереженням їх привілеїв. (Типовий приклад — Сталін в минулому і сталіністи, що пережили його). Проте час не стоїть на місці, сьогодні через 24 години перетворюється у вчора — і сили, що протистоять змінам, завжди захищають вчорашній день. Але хто ж признається, що він пливе проти течії могутньої ріки, званої Історією? Тому всі стандартизатори, від тупого унтера Пришибеева до геніального Платона, на різних рівнях повторювали одну тезу: «Зміни руйнують порядок, руйнують суспільство». А оскільки зерно всякої зміни криється в неповторності індивіда, в першу чергу намагались стандартизувати його, вбити в ньому оригінальність. Повністю домогтись цього неможливо, але ступінь стандартизації індивіда завжди був мірилом потужності гальма, що знаходилося у розпорядженні сил застою. Платон вигнав Гомера з своєї ідеальної держави і дуже хвалив тирана, який наказав зірвати з ліри струни зверх «положених» семи. Чому — Платон з первісною відвертістю доводить, що поезія і музика — це троянський кінь, який непомітно вносить зміни в дух народу. Отже, поезію і музику найкраще вигнати, а оскільки зробити цього неможливо, то суворо застандартизувати, гарантувати себе від неясностей і нововведень. Пізніші реакціонери вже не були такі відверті і маскувались «інтересами трудящих». У 30-і роки новаторство стало негативним поняттям, а поетичний експеримент — «коли не завжди катастрофа, то завжди зрив — і творчий, і ідейний» («Радянська література», 1938, № 78, ст. 224), який приводить до того, що «творчість починає служити для маскування ворожої ідеології» («Літературна газета», 24. VI. 1934 р.); «Поезія соц. реалізму не може миритись з туманністю, бодай і красивою» («Вітчизна», 1949, стор. 147).

Але вся суть в тому, що зміни руйнують зовсім не суспільство, а тільки ті суспільні норми, які застаріли і стали гальмом. Протиставляти еволюцію традиції — неприпустимо. Еволюція — не заперечення традиції, а її природне продовження, живий сік, що не дає їй заостеніти. Вибух далеко не завжди руйнує: ним усувають також перешкоди при будівництві нових доріг. І коли людина стає інакомислячою, це зовсім не значить, що вона ставить себе поза суспільною нормою. Загальне — це абстракція, реально воно існує і проявляється тільки через часткове, індивідуальне. «Ворона сидить в лісі» — це абстракція: реально вона мусить сидіти на одному з дерев. Коли людина стає інакомислячою, вона не руйнує суспільну норму, а навпаки — робить

її повнокровнішою. «Єдність і одноманітність — це різні речі» (Ф. Бекон). Для досягнення єдності зовсім не обов'язкова одноманітність. Ось місце, де легко спіймати за руку кожного деспота при підтасуванні карт, коли він намагається поставити знак рівності між єдністю і одноманітністю. Точка зору кожного деспота, яку він хоче нав'язати всім у вигляді «істини», є такою ж індивідуальною, як і всі інші, і має права зовсім не більші, як всяка інша. Отже, збереження такого порядку, коли всі точки зору мусять вміщатись у прокрустове ложе «істини», проголошеної великим далай-ламою, потрібне зовсім не суспільству, а самому далай-ламі, для якого розвиток означає загибель.

Один дослідник Африки (Сегелі) писав про африканців: «Коли вождь любив полювання, всі його люди роздобували собі собак і ходили з ним на полювання. Коли він любив музику і танці, всі виражали схильність до цієї розваги. Коли ж він любив пиво — всі обпивались ним... Вожді платили своїм підлабузникам. Так, в усіх племенах бечуанів є особи, які володіють мистецтвом веселити слух свого вождя хвалебними піснями на його честь. Вони розвивають при цьому досить значну красномовність, а до їх послуг завжди велика кількість образів; вони вправні у танцях із бойовою сокирою і гарбузом-калаталом. Вождь винагороджує солодкі бесіди биком або вівцею. Ці пісні, які повторяють до безконечності одну й ту ж тему, займають, на жаль, перше місце в поезії негрів».

Якби не слово «негри», кожний був би впевнений, що це опис нашого недалекого минулого... Пісні з бойовою сокирою, що повторюються до безконечності перед тронем вождя, займають перше місце не тільки в поезії негрів. А коли згадаємо, з якою швидкістю підхоплювалось кожне слово не тільки Сталіна, але й Хрущова, коли згадаємо, що збірник афоризмів «В мире мудрых мыслей» наполовину був заповнений п'яним базіканням Хрущова, то доведеться визнати, що африканці лишилися далеко позаду. «Наш народ такой: стоит моргнуть глазом — сразу поймет» (Хрущов). Здається, суспільства-близнята. Але це далеко не так. Для африканця такий порядок ніхто не нав'язував — це був природний стан, що диктувався рівнем його розвитку. Вождь був для нього ідолом, предметом захоплення, чарівником, лікарем, мудрецем і полководцем водночас, напівбожественною фігурою. Тому й рабське покоління було щирим і не порушувало внутрішньої гармонії особистості. Пісні африканського природного співця були славослов'ям на адресу вождя — і все ж являли собою повноцінні художні твори — бо творче «я» співця не було роздвоєним. Ратцель писав про африканців 19 ст., що вони «підкоряються тільки абсолютно незаперечній владі, походження якої ховається в п'яті минулого або яку вони, коли вона походить з сучасності, вміють пов'язати з вірою в надприродне», а тому «навіть найкращі правителі африканців у нашому розумінні слова слід назвати деспотами. Коли вони самі не хочуть бути деспотами, то їх змусять до того піддані».

Отже, первісний деспотизм був природним, заснованим не тільки на силі, скільки на добровільному поклонінні. (В цьому розгадка таєм-

ниці, що завжди дивувала європейців: як міг африканський чи американський деспот утримувати владу на обширних територіях при майже повній відсутності військово-бюрократичного апарату?). А як утвердити деспотизм у 20 ст.? Серед народів, для яких носій влади давно перестав бути богом і є просто першим серед рівних, особою, обраною для виконання певних функцій? Як утвердити деспотизм кам'яного віку в душі українця, який вже в середні віки обирав кошового і сам міг стати кошовим, який породив філософію Сковороди — гімн людській особистості, хоч і в традиційно-схолястичній одежі, з девізом «пізнай самого себе» на першій сторінці? Філософію, для якої «Я» — основа всього, навіть царства Божого; і навіть сам Бог — не що інше, як повноцінне «Я»: «Хто пізнав себе, той знайшов бажаний скарб божий. Джерело і здійснення його знайшов в собі»; «Істинна людина і Бог є одне й те ж». Як заставити сучасного художника, для якого капрал-деспот є просто неповноцінною істотою, виконувати танець з бойовою сокирою перед його троном?

Хрущова ніхто не боготворив; навпаки, він був людським посміховиськом — і все ж на один порух його пальця бігли десятки холоуїв. Як це вдавалось? — Дуже просто. Коли обоготворіння проходить, у дію вступає груба сила примусу. Тільки вона може заставити сучасну людину терпіти деспота. Чим більше людина з розвитком особистості опирається спробам закріпити її — тим більші зусилля мусить мобілізувати деспотія, щоб тримати на поверхні норми, які раніше існували «по інерції», втрачає нарешті риси патріархальності і перетворюється на спрута, який сковає всі руки суспільного організму. У 20 ст. з'являється нечувана раніше практика контролю за всіма проявами громадського життя, в тому числі навіть родинного. Весь життєвий шлях людини — від колиски до труни — знаходиться під контролем. Стандартизується навіть відпочинок, ухиляння від стадного культпоходу в музей оголошується гріхом. Деспотичні форми стають все огиднішими і вироджуються в Освенціми. В цьому вбачають регрес, «кінець світу», насправді ж це — і показ протилежного: деспотія перестає бути нормою людських взаємовідносин і мусить докласти все нових зусиль, щоб триматись на поверхні.

Але навіть при найбільшій стандартизації і підконтрольності життя деспот стикається з проблемою, яку неможливо розв'язати чисто бюрократичними засобами. Можна одягнути людей в однакову сіру одягу, набудувати сірих казарм-будинків, спалити всі книги, крім офіційного талмуду — і все ж лишається шпаринка, крізь яку проникає струмінь світла, смертельний для деспотичної цвілі. Лишається духовний світ людини. Капітан КДБ Казаков, присланий з Івано-Франківська у Мордовію перевірити, наскільки я «перевоспитався» (тобто деградував як особистість), чистосердечно відкрився мені: «Ми, на жаль, не можемо заглянути, що у вас в голові. От коли б можна було це зробити і викинути (!!!) все, що заважає вам бути нормальною радянською людиною, не потрібно було б стільки розмовляти».

Дійсно, це було б дуже вигідно: виймати і вставляти думку в людську голову, як елемент в електронну машину. По-перше, так легко знищити всяку пам'ять про минуле. Наприклад: треба почати кампанію осудження культу Сталіна — всім вставляють певну програму; завтра її виймають — і про Сталіна більше ні слова. Або: постановили ліквідувати нації і національні мови — та ж сама процедура, і ніякої тобі мороки з такими непридатними для програмування речами, як національна гідність, бажання зберегти культурні цінності. По-друге, була б гарантія, що ніде немає нічого невідомого, неконтрольованого.

Але це тільки мрія. Думку не зловиш і не посадиш за ґрати. Її навіть не побачиш. Який жах: думка, навіть насильно вкладена в людську голову, не лежить там, як елемент в електронній машині, а росте, розвивається (часом в напрямі, протилежному від запрограмованого), і встановити контроль над цим процесом не може ніяка апаратура. Не один тиран пробуджувався від холодного поту, паралізований освідомленням свого безсилля спинити цей невидимий, але безперервний рух в людських черепах. Страх перед цією нікому не підвладною силою заставив Сталіна провести кінець життя в добровільній тюрмі і зробив його маніяком: Звідси — бажання вигнати Гомерів із суспільства, зрізати «зайві» струни з ліри і споконвічна ненависть капралів до інтелектуала, який, навіть одягнутий в мундир солдата чи в арештантські лахи, лишається нестандартизованим і нерозмінованим.

»Бійтесь, товарищі, тих, хто заховав свою думку за неясність виразу. Там захована ворсжа клясова суть« (Покровський). Звідси — тотальна боротьба не тільки проти інакомислячих (про них нема й мови), але й проти самомислячих. Під час арешту у мене забрали вірш Драча »Казка про крила«. Я спитав: »У чому справа?« Вірш надрукований, та й самого автора давно вже перестали лаяти за випрані штани і раптом почали хвалити. Мені пояснили: ні проти вірша, ні проти автора заперечень нема, але вірш надрукований на машинці, з чийої власної ініціативи. І цей невідомий хтось поширював його також з власної ініціативи. В цьому найбільший гріх: людина самостійно породжує думки, а не бере готовими. Можна робити все, але тільки тоді, коли наказано. Пити можна тільки з одного для всіх, суворо контрольованого джерела з дистильованою водою. Всі інші треба засипати, хоч би й вода у них нічим не відрізнялась. У 1964 році представник волинського КДБ, якому доручено фіксувати появу кожної мислячої істоти в місцевому педінституті і негайно засвічувати сигнальну лампочку тривоги, настирливо питав мене: »Що то за товариство мислячих людей?« Думка про створення мислячих людей була висловлена за чаркою у вигляді жарту, але кагебістів схвилювала не на жарт. Конституція дає право на створення товариства — це кагебісти знають. Але при умові, коли наказ про створення товариства прийде зверху тоді все в порядку — навіть коли б це товариство замірялось організувати землетрус. Але коли б хтось захотів створити самостійно навіть товариство для захисту рогатої худоби — цією справою, без сумніву, зайнялося б КДБ.

То як же все-таки спинити цей вічний саморух думки у випадку, коли вона лишилась живою, пройшовши всі етапи стандартизації і стерилізації? Є ще один, останній засіб — заморозити її. Заморозити крижаним жахом. Збудувати велетенський рефрижератор для людських умів. Розстріл через три дні після арешту, загадкове зникнення вночі, розстріл за невиконання норми, Колима, з якої не повертаються — ось цеглини, з яких Сталін збудував своє Царство Жаху. Жах наповнив дні і ночі, жах носився у повітрі, і одна згадка про нього паралізувала мислення. Мета була досягнута: люди боялись мислити, людський мозок перестав самостійно породжувати критерії і норми і вважав за нормальне приймати їх готовими. Деспотія починає своє літочислення з того часу, коли людина перестає сприймати насильство над собою як зло і починає усвідомлювати його як нормальний стан речей («Начальство мутит — Ну и что? На то оно и начальство, чтобы мутить»). Виросло покоління людей зі страху і на руїнах особистості здійснювалась імперія гвинтиків.

Сталін не визнавав кібернетики. І все ж йому належить в цій галузі видатна заслуга: він винайшов запрограмовану людину. Сталін — творець Гвинтика. Були випадки, коли, прочитавши роман Солженіцина, люди казали: «Хочеться забитись у куточок і нічим себе не виявляти». Неважко уявити, наскільки сильнішим було це бажання 20 років тому, коли люди були очевидцями масових розстрілів та інших страхіть, коли ввечорі було невідомо, де опинишся вранці. Бажання нічим, нічим не виділяти, втиснутись в масу, стати подібним на іншого, щоб не звернути на себе увагу, стало всеохоплюючим. А це означало повну нівеляцію особистості. Колись виділення індивіда з маси матерії означало зародження життя, зародження органічного світу. Тепер почався зворотний процес: злиття індивідів в сіру масу, повернення до суцільного безорганічного буття. Суспільство опановує дух сірої безликості. Бути особистістю вважається гріхом «Ты что, особая личность?» — це доводилось чути десятки разів, і до арешту, і після. Бригадний метод проникає навіть в поезію і народжує таке чудо, як колективна поема. У 1937 році з'являється колективна поема «Іван Голота», під якою поставили свої підписи у алфавітному порядку, як у телефонній книзі, Бажан, Голованівський, Йогансен, Кулик, Первомайський, Рильський, Сосюра, Терещенко, Тичина, Фефер, Усенко, Ушаков. Але й цього видалось замало — через рік наказують створити «Думу про Остапа Нечая», під якою вже стояло 20 підписів. Мабуть, це був рекорд.

Ось враження одного колишнього члена КПЗУ, якого п'ять разів заарештовувала дефензива в Польщі і який після 1939 року потрапив нарешті на Східну Україну, роками вимріяну у в'язниці: «Поїзд пересік лінію неіснуючого вже кордону. Перша станція на Житомирщині, юрба на пероні. І перше, що кинулось у вічі — одноманітна, незвична для нас сірість людей, вдягнутих у фуфайки. Якесь жінка в червоному плащі виглядала екзотичною квіткою, чужою і навіть недоречною тут». Зрештою, одяга може стати кольоровою, навіть крикливою, але сірість

не зникає. Вона не від одежі. І як би не реклямували себе гвинтики, як би не затулялись килимами, взятими напрокат з магазину у зв'язку з приїздом делегації, стороннє око завжди помітить сірість — вона носить в повітрі, люди дихають нею, не мислять себе без неї. Вона стала хлібом насущним.

Нарешті панівна сила відрекомендовує себе єдиним началом, що містить у собі «ум, честь и совесть» всього суспільства — тоді урочисто проголошується «морально-політична єдність суспільства». Вічне питання «куди йти?» для гвинтика трансформується у формулу, що не вимагає ніякого розумового напруження: «Куди поведуть». Людина, позбавлена вміння самостійно розрізнати добро і зло, стає вівчаркою, яка запалюється гнівом тільки з наказу і бачить лише те зло, на яке вкажуть. Гвинтик читав в газеті про заборону чорним жити в Кейп-туані чи Йоганнесбурзі, про заборону африканцям жити в містах Південної Африки без перепусток — і вважає це свавіллям. Але його заморожений розум не може співставити фактів і прийти до висновку, що відома йому від народження приписка в містах є таким самим порушенням ст. 13 Деклярації прав людини («Кожна людина має право вільно пересуватися та вибирати собі місце проживання в межах кожної держави»); що в нашій дійсності узаконена смуга осілості, і не для євреїв, як колись, а для всіх. Тому, хто не народився у великому місті, відведене гетто для проживання, межі якого кінчаються в передмісті Києва, Львова, Одеси. Гвинтик пише гнівні поеми про Бухенвальд — це дозволено. «Попелом стали ваші серця, але голос ваш не згорів». А от попіл жертв, зотлілих в сибірських тундрах, не хвилює гвинтиків. І було б помилкою вбачати тут тільки страх — це вже риса характеру.

Всі осуджують злочин фашизму проти єврейського населення. І преспокійно ходять по могильних плитах із єврейських цвинтарів, що ними встелено тротуари багатьох міст. Тротуари виклали німці — це правда. Проте німців давно нема, а по осквернених іменах померлих досі ходять у дворах Львівської та Івано-Франківських в'язниць, ходять доценти і кандидати наук Івано-Франківського педінституту. І коли до цього часу хтось встиг захистити докторську дисертацію — то по людських іменах ходять професори. У дворі інституту до мого арешту лежала купа плит про запас. Розбивали під акомпанемент лекцій з естетики і філософії. Так буде доти, поки згори не поступить наказ обуритися варварством німців і спорудити пам'ятник з цих плит. А до цього їх можна зневажати.

Гвинтик — вимріяний ідеал кожного «тоталізатора». Слухняний табун гвинтиків можна наректи парламентом, вченою радою — і з ними не буде ніякого клопоту, ніяких несподіванок. Гвинтик, якого наречуть професором чи академіком, ніколи не скаже нічого нового, а коли вже здивує, то не новим словом, а блискавичною зміною своїх концепцій на протязі доби. Табун гвинтиків можна наректи Червоним Хрестом — і він буде підраховувати калорії в Африці, але нічого не скаже про голод у себе вдома. Гвинтик вийде з тюрми і відразу ж напише, що

він там не сидів, ще й назве брехуном того, хто вимагав його звільнення (як це зробив Остап Вишня). Гвинтик буде стріляти, в кого звелять, а потім по команді боротись за мир. І останнє, найважливіше: після перетворення людей на гвинтики можна безпечно вводити яку завгодно конституцію, дати право на що завгодно. Цілий фокус в тому, що гвинтику навіть не прийде в голову думка скористуватись цим правом.

Не дивно, що гвинтика посилено афішували, виставляли як ідеал. І це дійсність. Десь у шкільному коридорі учні зачитуються Симоненком: «Ми не безліч стандартних »я«, а безліч всесвітів різних», а поряд на стіні стандартне дадзибао, вивішене піонервожатою, розповідає про піонерку, яка врятувала телят під час пожежі. Все охопило полум'я, дах ось-ось міг обвалитись, але вона виганяла телят. І коли б піонерка загинула, гвинтики не побачили б у цьому чогось ненормального, навпаки, виставили б цей випадок як взірець для інших.

В суспільстві гвинтиків є закони, що охороняють тигрів і удавів від браконьєрства. »Гуманізм« дійшов до того, що навіть посадили в тюрму людей за вбивство лебедя Борьки в Москві. Можна сподіватись, що гуманізм колись пошириться і на людей. Але доки життя піонерки ціниться менше, ніж життя теляти, лозунг »Все для людини, все для блага людини« всерйоз не можна сприймати. Цінність особистості усвідомлюють тільки там, де вона вважається неповторним, окремішнім. Там, де вона перетворена на гвинтик, деталь, яку можна замінити іншою, цінність людини вимірюється її мускульною силою. Гуманізм в такому суспільстві сприймається як фальшиве гасло, що не має нічого спільного з дійсністю. Теля — це матеріально-технічна база, першооснова, в порівнянні з якою духовне начало (що міститься в піонерці) є жалюгідною надбудовою. Теля — це готова продукція, піонерка — своєрідна сировина, що зветься трудрезерви. В часи людожерства ця піонерка, без сумніву, цінилася б дорожче: вона була б принаймні матеріальною цінністю, поряд з телям.

В »Известиях« була »воспитательная« стаття про кочегара. Паровоз, який відвіз потяг у Фінляндію на фінській станції вийшов із ладу, і треба було гасити топку, щоб відремонтувати його. Але кочегар вирішив »показати финнам роботу«: виконати ремонт при незагашеній топці. Тобто кочегар вирішив те, що йому »порадили« опікуни, які дбайливо супроводжували його за кордоном, щоб не заблудився. Газета, щоправда, забула про це написати. Як би там не було, топку не гасили, і кочегар виконав ремонт з ризиком для життя. Фіни були вражені, як пише газета, мужністю кочегара. Так, фінни були вражені, але не мужністю. Просто вони вперше бачили, як людина цинить своє життя дешевше від центнера вугілля. Проте серед гвинтиків це вважається героїзмом.

Шагають барани в ряд
бють барабани
шкура для них дають
сами барани.

(Бреєт)

ОРГІЯ НА РУЇНАХ ОСОБИСТОСТІ

Один розумний інженер на питання, чому він став інженером, а не, скажімо, мистецтвознавцем, відповів: «Тут менше іксів». В цьому принципова різниця між так званими точними науками і гуманітарними, що стоять однією ногою на площині логіки, другою ж — на площині іраціонального, поряд з мистецтвом. Так званий технічний інтелігент, твердо впевнений, що філософія «займається дурницями», «переливає з пустого в порожнє», не зумів дорости до простої істини: філософія, на яку він дивиться зверхньо, витягає з туману іраціональних підземних глибин предмет дослідження і дає йому в руки, щоб він міг їх зміряти сантиметром. Але в тому то й річ, що цілий комплекс духовних понять, завдяки яким людина стала людиною, не піддаються ні сантиметру, ні секундоміру. Це — вища сфера, недоступна прикладним наукам. «Математика, медицина, фізика, механіка...», чим більше їх вкушаємо, тим сильніше палить наше серце голод і спрага, а груба наша остовпілість не може догадатись, що всі вони суть служниці при господині і хвіст при своїй голові, без якої цілий тулуб недійсний» (Сковорода). Хімік, віднімаючи і додаючи речовини в колбу, може точно продемонструвати, яка з них є причиною реакції. Історик, навіть безсумнівно впевнений у своїй істині, ніколи не зможе так переконливо, наочно показати причини історичного явища: він не зможе поставити експеримент, він має справу з абстракцією. Після програної війни з Японією в 1894 році, китайці прийшли до висновку, що причиною невдачі була... заміна луків кремінними рушницями. Їм доводили, що причина — в повному придушенні особистості, яке привело до застою і в матеріальному виробництві, але показати їм це точно, з математичною точністю, ніхто не міг. Недаремно Шов писав: «Головний урок історії полягає в тому, що люди не беруть від історії ніяких уроків».

Так, взяти урок з історії набагато важче, ніж з хімії. Це завжди було на руку деспотам: вони оголошували себе авторами всіх здобутків суспільства, а своїх противників — причиною всього зла. Не кожен зрозуміє, що «порядок», заведений Сталіном десятки років тому, і є прямою причиною сучасного бедламу в сільському господарстві, що «ідейність», якою насильно годували людей десятки років, і є причиною пресловутої безідейності сучасної молоді, а не «буржуазна пропаганда». Коли людину привчать брати готовими, не задумуючись, всі духовні цінності з одного джерела, коли в ній вбивають механізм для самостійного вироблення їх — здавалося б, тоді суспільство мусить стати незламним монолітом. Всі умови для цього нібито є: по-перше, однаковість людських потреб і цінностей; по-друге, беззаперечне, хоч і наївне, поклоніння одному ідолові, що приводить до одностайності. Здавалося б, таке суспільство повинно бути сильним і в мілітарному відношенні. Для прикладу візьмемо Китай, де медичні

канони не змінювались 4 тисячі років. Китайці дійсно вважали свою імперію незламним монолітом, наймогутнішим на землі. Але що це? Європейські держави одна за одною відривали на початку 20 століття шматки величезного централізованого Китаю фактично без опору.

Російський дворянин у Лондоні чи Парижі зверхньо дивився на демонстрації і революції, які стали там звичайним явищем, і вбачав у них симптоми слабості, порівнюючи з непорушним спокоєм своєї матушки-Росії. Створили навіть міф про «гнилої Запад», що благополучно дожив до наших днів. Обиватель, засвоюючи його щоденно з газет і романів, навіть не підозріває, що ця премудрість бере початок від слов'янофілів і Достоевського. Вже в середині 19 стол. на сторінках «Москвитянина» можна було прочитати повчання «Європе, старой і слепой, сабачьей старостью бальной». Матушка-Росея цвіла, пахла в єдинообразії і неділності, — «гнилої Запад» жив собі далі, ухитряючись при цьому, правда, породжувати теорії відносності і квантів. Росія приймала їх — із запізненням на 50 років та із застереженням, що Ломоносов передбачив ці відкриття 200 років тому — і далі продовжувала говорити про «гнилої Запад». Типовий зразок повної атрофії мислення! «В Петербурзі співають пісеньок, що вийшли з моди в Парижі», — писав Чернишевський 100 років тому. Міг би написати й тепер. Отже, Росія — могутня, Захід — гнилий. Але що це? Прийшла Кримська війна — і всім стало ясно, що про рівну боротьбу між цими силами не може бути й мови. Російський флот довелося затопити при вході в Севастопольську бухту — він не міг не то що перемогти, а навіть стати до бою з англо-французьким. Це була сутичка двох світів: 1) того, що вважав особистість першоосновою всякої сили і 2) того, який вбачає в ній головне зло. Не раз перемагав і другий, але остаточна перемога завжди була за першим. Це продемонстрували вже в античні часи грецькі фаланги і римські легіони, які виглядали проти гігантських армій східних деспотів, як Давид проти Голіата, і все ж громили їх — бо гвинтикам протистояли індивіди.

Такі сутички розкривали очі багатьом — але далеко не всім. Більшість змогла побачити лише наслідки: «От коли б нам їхню зброю, то ми з нашим порядком зробили б чудеса». — В тім то і річ, що сам «порядок» є причиною відсталості і в виробництві, і в озброєнні. Ніщо не змінить вільної, нерегламентованої думки індивіда, творча здатність якого є єдиним рушієм прогресу. Останній існує завдяки тим, що зберегли здатність мислити, зберегли своє «Я» всупереч намаганням стерти його. Людина без «Я» стає автоматом, який все виконає, але нічого не породить. Це — духовний імпотент, угноєння для прогресу, але не мотор його. Всі тоталітарні концепції, які б одержали вони не вдягали, саме так розглядають людину — як угноєння. «Собою угноїмо землю, як ти — для майбутніх людей». Але невже людина пройшла довгий шлях розвитку до homo sapiens тільки для того, щоб стати угноєнням, а земна куля — грядкою, де утопісти-деспоти проводять божевільні експерименти для задоволення свого честолюбства?

Ніяка програма не передбачить всього необхідного для повнокровного суспільного розвитку — з цим може впоратись тільки нескована творча сила особистості. Раніш ніж стати фактором суспільного розвитку і отримати допомогу від держави, кібернетика мусіла спочатку народитись та існувати як індивідуальна ідея в індивідуальному мозку. Загнавши тисячі рабів в Уральські гори, Петро I вивів Росію на перше місце в світі по виробництву заліза поряд з Англією. Але через століття Англія вже перегнала Росію в десятки разів у цій галузі! Можна й далі користуватись методом Петра I — він не вимагає великого розуму. Але й на тривкі результати чекати не доводиться. Причинно-наслідковий механізм, на початку якого стоїть творча особистість, а в кінці практичний результат — дуже складний і прихований від людського ока. Помітити його нелегко. Дикун не міг досягнути зв'язку між пострілом на одному березі річки і смертю живої істоти на другому, але механізм взаємодії між порохом, кулею і рушницею йому можна було пояснити за півгодини. Якби ж то так само легко можна було вияснити механізм суспільних причин і наслідків!

Таку ж мертвотність сіє гвинтик в морально-етичній сфері. Коли хтось вважає сучасне столпотворіння в Китаї породженням фанатизму, а хунвейбіна — фанатиком, то це — найбільша помилка. Під час похорону Сталіна тисячоголові табуни тиснулися до праху земного бога, задушивши десятки слабосильних — і світ теж думав: то фанатики. Але пройшло три роки. Забальзамований труп далай-лами спочатку облили помями, а потім взагалі викинули з мавзолею. І що ж? Може, стався бунт? Може тисячі фанатиків заслонили святиню власними тілами? — Ніхто й не гавкнув! Табун протоптався по трупові вожака, а потім з'їв його рештки. Ті, кого приймали за фанатиків, переповнених сліпою відданістю, виявились порожнісінькими. Виявилось, що це просто роботи. Наказано було любити Сталіна — всі нацепили траурні пов'язки. Їх гнів, їх горе, радість, ентузіазм — все було запрограмоване, і «гнів» проти «зрадника Тіто», який «громадськість» виражала на «мітингах» сьогодні, завтра автоматично перетвориться на «ентузіазм», а сама «громадськість» акуратно вишикувана вздовж шосе з аеродрому до центра, буде слухняно тримати транспаренти і махати руками.

Так що даремно «старі», вмостившись у зручних кріслах, дивуються, звідки взяли «молоді», у яких «нема нічого святого». Історія із Сталіном показала, що і в старих не було нічого святого — тільки вони, завдяки своїй сліпоті і атрофії мислительної здатності, не помічали цього. «Молоді» ж нарешті помітили, що король голий. Це добре. Тільки той, хто позбувся ілюзій і зумів побачити розбите корито, почне шукати нових цінностей.

(«Сучасність», ч. 3, 4 і 5, 1968).

(Далі буде)

Олекса ВОРОПАЙ

В ДОРОЗІ НА ЗАХІД

(Щоденник утікача)

(16)

26-го червня. В таборовій газеті «Наше життя» у замітці «Отець д-р Кушнір здає звіт» читаємо, між іншим, таке: »...о. д-р Кушнір, голова Комітету Українців Канади, їздив до Європи, як делегат Канадійського Українського Допомогового Комітету. На запросини цього Комітету, о. д-р Кушнір подав свій звіт з подорожі по... Німеччині та Італії. У своєму звіті о. д-р Кушнір змалював безмежну трагедію українського народу, а водночас і велику культурну працю скитальців та їх дух організованости й патріотизму. Він ясно доказує, що це надзвичайно цінний людський матеріал, з якого буде горда країна, до якої він дістанеться. Отець Кушнір звернув увагу на допомогу, що її треба буде дати в ті найкритичніші дні, коли УНРПА перестане опікуватися таборами біженців...»

Отець д-р Кушнір відвідав і наш табір «Зомме-казерне» 6-го березня ц. р. Він висловив надію, що вневдовзі всіх нас зустріне у своїй гостинній Канаді.

В цьому ж числі «Нашого життя» описаний і такий випадок. Д-р Л. Цегельський, зустрівши французького посла Генрі Воннета у Філядельфії (США), стиснув йому руку й сказав: »Висловлюю мою і загальноукраїнську подяку за гостинний притулок, що його Франція дала українським воєнним скитальцям уже двічі протягом цього століття«. — »Мені дуже приємно це почути, — відповів посол, — я дякую вам за ці слова».

27-го червня. Сьогодні врочисто закінчено шкільний рік Української реальної гімназії в нашому таборі.

Після Богослуження, в театральній залі зібралися учителі, учні, запрошені батьки і представники Таборової ради та різних організацій табору.

Директор гімназії А. Штефан прочитав звіт за минулий шкільний рік. Всіх учнів у вісьмох класах наприкінці шкільного року було 213, а на матуральних курсах — 16, разом — 229. Навчання впродовж року проходило в тяжких умовах; найтяжчі були перші кілька місяців із причини невідповідного приміщення, браку підручників та реорганізацій, що відбувалися у зв'язку з виїздом частини учителів і учнів до інших таборів. Але помало ці труднощі переборено і праця з кожним місяцем ставала нормальною. Разом із тим ставала кращою і успішність навчання. Тепер, наприкінці навчального року, показники такі: визначних і успішних оцінок — 86%, неуспішних — 14%. Вони, ці показники, ясно свідчать про те, що і учителі, і учні добре працювали.

Закінчуючи звіт, директор подякував американському комендантові табору п. Свенсонові за допомогу та пані Колдувел за щирі опіку над нашою молоддю, подякував також культ-освітньому референтові проф. Паливоди та всім учителям за їх жертвовну й успішну працю, а Батьківському Комітетові за діяльну допомогу школі.

Инж. Карташевський від імені Батьківського Комітету висловив подяку представникам УНРРА, директорові гімназії та вчителям за їх добру працю.

Всі ці звіти й доповіді про гімназію були для мене дуже цікаві, бо я мало знав про те, як працює наша таборова гімназія.

29-го червня. В додатку до «Нашого життя» (ч. 25) надрукований заклик Обласного Представництва Української Еміграції в Авґсбурзі до культурно-освітніх працівників, щоб ми більше подумали тепер про наші духові потреби. Виникає також потреба ознайомитися з населенням, природою і культурою Західної Європи.

»Багато історичних пам'яток — читаємо у заклику — є в околицях нашої області... Наші історики ніде не знайдуть кращих пам'яток для вивчення середньовіччя, як тут, що є в різних стародавніх замках, церквах та музєях...

»Наші культурно-освітні референти повинні практично підійти до організації різних екскурсій, гуртків, лекцій, що дадуть нашим емігрантам знання і уявлення про культурні досягнення Західної Європи, яка до цього часу залишається вогнищем світової культури».

Екскурсії до культурних пам'яток Баварії і подорожі до Альп — це добра ідея і ми з дружиною постараємося її реалізувати. Щодо того, що ніби загроза над нашою головою вже минула, то це зайвий оптимізм, бо така загроза є і ще довго буде, аж доки ми не знайдемо собі постійного місця під сонцем.

1-го липня. Заходами Спілки Письменників і Журналістів голова СУЖ-у д-р Степан Баран прочитав у нашому таборі доповідь на тему «Українська еміграція в минулому, сучасному та вигляди на майбутнє». Він подав історію української еміграції від найдавніших часів і наприкінці сказав таке:

»Перед нами невідоме майбутнє. Здається, доведеться нам покинути Європу і шукати нової батьківщини десь за океаном. Найкращим місцем для всієї еміграції була б Канада. Не зле було б і в Північній Америці, але обидві ці країни ось уже кільканадцять літ не пускають нової еміграції. Більше є надій на виїзд до латинських країн Південної Америки. Але нам, українцям, зокрема зі східних земель, буде дуже важко пристосуватися до латинської, католицької культури, що панує в державах Південної Америки.

На випадок виїзду за океан треба було б перед виїздом зробити відповідний добір людей з усіх верств і всіх фахів та домогтися поселення компактною масою, щоб зберегти себе якнайдовше навіть серед чужого середовища...»

6-го липня. В сьогоднішньому числі «Нашого життя» надрукована стаття п. з. «За культурне зближення». Тут мова про зближення з еміграціями

литовською, латвійською, естонською, білоруською, югославською і польською. Стаття кінчається такими словами:

«...Ми вітаємо всяку ініціативу, проявлену будь-котрим із представників сусідніх народів для взаємопізнання і культурного зближення та високо цінимо всі досягнення, здобуті вже на цьому полі».

Є також надрукована замітка п. з. «Голос ля Гвардія», в якій, між іншим, пишеться: «Канада, З'єднані Держави Америки та інші країни повинні відкрити свої брами для 1,400.000 скитальців з Європи — того великого скупчення людських злиднів» — сказав Ф. ля Гвардія, головний директор УНРРА, відкриваючи сесію 48 держав — членів організації. Він заявив, що його заходи роздобути більше поживи для рятування мільйонів голодних в Європі дуже незадовільні».

В замітці «Допомога УНРРА» сказано таке: «З головної квартири УНРРА в Німеччині повідомлено, що ця міжнародна організація буде піклуватися до кінця свого існування втікачами, переселенцями та емігрантами, а також бездержавними, що втратили свою попередню приналежність, а нової ще не набули».

У замітці «Канада збирає одяг» надруковано: «Як повідомляють канадський «Українські Вісті» від 17-го червня ц. р., в усій Канаді проведено збір уживаного, але ще доброго одягу жертвам другої світової війни в Європі».

10-го липня. Мій добрий приятель, Володимир Русальський, подарував мені збірку своїх новель «Соняшні дзвони» (Авгсбург, 1946), підписавши її — «О. Степовому на добру згадку». Книжечка малого формату, в ній 16 коротких новель. Я прочитав її з великим задоволенням...

13-го липня. В «Нашому житті» надрукована замітка: «Жінки обороняють Д.П.» В цій замітці читаємо: «...Представниці різних жіночих організацій США і Канади на своїх зборах у Нью-Йорку схвалили резолюцію з вимогою, щоб Організація Об'єднаних Націй видала свої пашпорти для тих емігрантів, що не можуть повернутися на свою батьківщину, і щоб поодиноким державам була визначена кількість осіб, що їх вони могли б прийняти до себе».

Ця вимога мала бути спочатку надіслана до жіночих організацій тих країн, що належать до організації ООН».

В цьому числі надрукована й така замітка: «Англійська пресвітерська церква в обороні емігрантів». «...Правління англійської пресвітерської церкви в Канаді — читаємо в замітці — у свій час звернулось до прем'єра Канади Мекензі Кінга з листом, де просить ужити заходів проти примусової репатріації української еміграції. Лист цей підписав сенатор В. А. Камерон».

У відповіді прем'єра М. Кінга зазначено, що канадський уряд має на меті разом з іншими народами знайти розв'язання цієї проблеми на міжнародній арені.

«Євангельська Правда» зазначає, що згідно із заявою секретаря Комітету Українців Канади, це заступництво мало великий вплив на дотеперішнє розв'язання проблеми української еміграції.

Пресвітерська Церква — це перша велика англійська організація в Канаді, що виступила одверто на захист українських емігрантів».

17-го липня. Сьогодні в таборі відкрито мистецьку виставку, яку влаштував Культурно-освітній відділ. Більша частина експонатів складається з картин Миколи Шрамченка.

Портретист М. Шрамченко належить до тих артистів-малярів, що яскраво проявляють свою власну індивідуальність у мистецтві. Фахівці кажуть, що такий мистець як Шрамченко, належить до психологічного напрямку портретного малярства. Обличчя, яке він малює, звичайно виявляє внутрішні переживання.

Добре враження роблять глибокі тони на тлі портретів, майстерна модуляція волосся на голові, добрий рисунок рук, а особливо пальців. Це дуже важливі прикмети портретного мистецтва. Дуже гарний, може найкращий, його портрет пані Блавацької. В житті — це жвава і енергійна людина, визначна артистка сучасного театру, і такою вона виглядає на портреті.

Подобаються мені квіти, мальовані Шрамченком — вони справді виглядають, як живі, навіть відчувається свіжість і вологість рослин. Красивий М. Шрамченка «Копиці сіна восени» — це гарна картина, що справді добре передає осінній настрій.

Кілька образів інших малярів поруч з картинами М. Шрамченка виглядають малопомітними. Виставлено кілька добре зроблених копій відомих малярів, як ось копія Куїнжі «Українська ніч», що її зробив д-р Якименко.

Скульптури В. Сім'янцева свідчать про те, що автор має не абияку спостережливість і добру техніку різьби. Погруддя і голови зроблені дуже добре.

Виставка робить гарне враження і оглядати її — велика приємність.

20-го липня. В «Нашому житті» в статті «Справа емігрантів» надруковано таке: «Справа емігрантів-утікачів, переселенців та насильно вивезених до Німеччини — це міжнародня справа. Така ухвала загальних зборів ОН і на такому становищі стоять західні демократії та загалом більшість держав світу...

В англійському парламенті підкреслено, що право азилу, вибороне впродовж століть — це один із найшляхетніших здобутків демократії і немає причини його скасовувати...

Розпочато в таборах переселенців в американській зоні перевірку, що зразу виявила мотив і цілі її. Проти перевірки ніхто з емігрантів нічого не має і не може мати...

Якщо йде про українців, то вони не мали ані Квіслінгів, ані не вели протиальєантської політики, а вербування до т. зв. дивізії «Галичина» велось, відомо, насильними методами.

Емігрантські маси в Німеччині ждуть остаточної розв'язки їхнього питання, що має прийти на вересневих загальних зборах ОН. Там розв'я-

зுவатимуть долю не тільки привезених на працю, але й політичної еміграції, що досі не користується ніякими правами і позбавлена будь-якої правової опіки.

Широкі емігрантські маси не хочуть переходити під «опіку» німців, знаючи добре, що німецька психіка затруєна «іберменшівством», і гітлерівські категорії оцінки чужинців, головню зі Сходу, ні в чому не змінилася.

Перспективи на виїзд з Німеччини малі, бо й не багато робиться в цій справі. Навіть ті, що вже мають т. зв. «афідавіти», не змогли виїхати з Європи».

В нашому таборі ходить така чутка: щоб ми не стали «загрозою» для людства, нас усіх мають вивезти на якийсь безлюдний острів на Атлантийському океані. Там збудуємо свою емігрантську республіку, «без холопа і пана»!

26-го липня. До нашого табору завітав з доповіддю організаційний референт головної управи Санітарно-Харитативної Служби при Апостольській візитації Греко-католицької церкви в Німеччині. На жаль, прізвища цього пана я не записав.

Він поінформував, що у воєнній завірюсі погубилися десятки тисяч жінок і чоловіків, батьків і дітей, що тепер пробують розшукувати одне одного. Багато калік, сиріт, жінок з малими дітьми потребували негайної допомоги. І тоді група людей доброї волі, без ніякої зовнішньої допомоги, створила Український Червоний Хрест у Мюнхені з відділами по різних місцевостях Німеччини.

Налагоджено відділ розшуків, по таборах організовано для хворих лікарські амбулаторії, нав'язано контакт з таборами полонених у Ріміні, Авербаху, Платлінгу та інших містах, де сидять тисячі наших братів і синів. Започатковано різні збірки для допомоги потерпілим.

В жовтні минулого року заборонено діяльність Українського Червоного Хреста. Отже грозила небезпека, що десятки тисяч наших людей будуть позбавлені моральної і матеріальної опіки з боку української громадськості. Тоді створено нову організацію — Санітарно-Харитативну Службу при Апостольській візитації Греко-католицької церкви.

Нова організація спирає свою діяльність на авторитеті Католицької церкви, продовжує і розбудовує започатковану працю Українського Червоного Хреста. Найголовніше завдання СХС — це моральна і матеріальна допомога українцям, що опинилися на еміграції, не зважаючи на те, якої вони релігійної чи партійної приналежності.

Тепер СХС має в Баварії 35 станиць і 4.500 членів. Крім цього вжито заходів, щоб відкрити філії СХС в інших зонах Німеччини. СХС має зв'язок з Міжнародним Червоним Хрестом та іншими добродійними організаціями. Праця СХС вимагає від громадськості великого розуміння і жертвності.

»На жаль — казав представник СХС — багато з-поміж нас не бачать, як кругом нас ходять люди, наші брати, що потребують допомоги; не чують

голосіння сиріт і вдовиних нарікань. Не призадумуються над долею наших молодих хлопців по таборах полонених, не помічають тих, що втратили здоров'я в концтаборах і на чужих фабриках, а тепер лежать по лікарнях та дожидають бодай теплої, рідної усмішки і теплого серця, бо нема ліків на їхні терпіння, а ми забуваємо, що в нас є серце».

Я вирішив вступити до СХС і внести свою лепту.

Тепер по таборах ДП відбуваються американські «скринінги». Як закінчуються «скринінги», буде чимало людей, яких позбавлять права жити в таборах і користуватися допомогою УНРРА. І тоді цим людям треба буде допомагати, бо тепер у Німеччині дуже важко знайти засоби до життя. Отже, така організація як СХС — нам дуже потрібна і її треба всіма засобами підтримувати.

28-го липня. Поет Василь Барка, наш кімнатний співмешканець, підписав мені своїх «Апостолів» — «... на добру згадку». «Апостоли» — це збірка його поезій, що вийшла з друку тому тиждень. Вірші цікаві, сильне враження зробила на мене молитва — «Чернечі свічі»:

» — Молюсь: якщо ти є на світі,
Високий Господи, на всі побиті —
поглянь на душі покалічені! Чи ти
даси пропасти їм? Владико мій,
добропромінний, тихий, всесвятий,
спини безумство на землі
і добру волю в душах посели...»

У віршах Василя Барки відчувається добрий вплив кращих зразків народної творчості. Містика і молитовний тон, на мою думку, теж народні. А все ж таки, не зважаючи на вплив фолкльору, поезія Василя Барки — це власний, сильний поетичний голос.

Як співмешканець, Василь Барка добрий тим, що рідко спить на своєму ліжку. Мабуть, він — як і личить «апостолові» — має нахил мандрувати.

2-го серпня. Сьогодні в нашому таборі сталася велика подія: нас відвідав генеральний директор УНРРА Ф. ля Гвардія у супроводі директора УНРРА на Німеччину Фредеріка Моргана, директора нашого табору Свансона та ще кількох високих американських урядовців і старшин.

З цього приводу вийшло незвичайне видання «Нашого життя». На першій сторінці великими літерами надруковано: «Вітаємо Ген. Дир. УНРРА». А далі:

»Керівництво табору, Українська церква, Редакція часопису «Наше життя», Університетські курси, вища та інші школи, майстерні та все громадянство табору «Зомме-казерне» глибоко зворушені відвідинами нашого табору Високим Гостем — сердечно вітають Шановного Генерального Директора УНРРА Ф. ля Гвардію в нашій оселі.

Після українського тексту, подано цей самий текст привітання англійською мовою.

Найдовше розмовляв Ф. ля Гвардія з головою Таборової ради Володимиром Блавацьким. На жаль, я не чув про що вони говорили, але розповідають,

що мова йшла про те, чи зможемо виїхати з Німеччини до якоїсь іншої країни? Якщо зможемо, то коли це станеться, як довго ще будемо сидіти в таборах? Ф. ля Гвардія відповідав на ці питання дуже загально, видно було, що він про це не хоче говорити.

Культурно-освітньою працею табору Ф. ля Гвардія цікавився мало. Він людина практична, хотів знати, чи багато в нашому таборі є молодих і працездатних людей. Йому сказали, що таких людей у нашому таборі є понад 65% і це йому дуже подобалося.

В таборі тепер багато розмов про Ф. ля Гвардію, дехто покладає великі надії на ці відвідини. Чув я і такий жарт, мовляв, Ф. ля Гвардія пообіцяв нас усіх забрати до Америки, дати нам «ковбойські» капелюхи і послати пасти корів у преріях. Що ж, хай буде і так: будемо пасти корів, щоб тільки не тут, у Німеччині.

7-го серпня. В сьогоднішньому числі «Нашого життя» на першій сторінці надруковано фото: Ф. ля Гвардія розмовляє із В. Блавацьким у присутності американських старшин. На тій же першій сторінці надрукована і стаття: «Заява Генерального директора УНРРА ля Гвардії». В тій статті написано таке:

»Ген. Директор УНРРА Ф. Г. ля Гвардія відвідав в американській зоні майже всі більші табори втікачів і переселенців і на цю тему говорив у Франкфурті на пресовій конференції. Він обговорив цілі і завдання УНРРА в Німеччині та заявив, що 120 тисяч ДП в таборах Німеччини живуть у доволі поганому настрої і в не дуже добрих умовах.

Далі Ф. Г. ля Гвардія заявив, що тепер у таборах перевіряють мешканців. Тих, хто не доведе свого права на допомогу УНРРА, виселять із таборів і позбавлять опіки цієї міжнародної організації. Він заявив, що найважливіша проблема для ДП знайти для них батьківщину і працю. Ф. ля Гвардія висловив думку, що у випадку розв'язання УНРРА з кінцем цього року ДП будуть у дуже прикрій ситуації.

Переїхавши до Женеви на загальні збори УНРРА, що відбуваються у будинку колишнього Союзу Народів, ля Гвардія подав звіт про діяльність УНРРА. На цих же загальних зборах Генеральний секретар ОН Трігве Лі дав пропозицію, щоб УНРРА продовжувала свою діяльність і в наступному році. Цю пропозицію підтримав Ф. Г. ля Гвардія«.

10-го серпня. Сьогодні переглядав книжки і натрапив на маленьку збірку поезій Леоніда Полтави п. з. «За мурами Берліну». Автор подарував мені цей примірник з допискою: »...Олексі Степовому, єдиному етнографові« на згадку, 9-го квітня 1946 року. Я сів біля вікна і уважно читав.

Ось описаний Берлін у 1943-1945 роках. Це найстрашніший час у тому місті, знаю з власного досвіду, а поет був там »остарбайтером« і пише:

»Ми сонце стрічаємо працею

І працею провозжаєм...«

Жив поет в оточенні таких же страдальців, як і він:

»Бліда дівчина з синім »остом«,

що в кутку читає »Кобзаря«!

Далі: А роки йдуть, як в'язні скуті,
Під чорний мур, без вороття...»

Був це час тяжкий і для всієї України, яку нещадно грабували німці:
»Все ідуть та ідуть до Берліну
Крізь морози і крізь сніги
Із далекої України
Навантажені потяги...«

І логічний висновок з усіх тих страждань поет висловив такими словами:
»Від найновішої Європи
Охорони, о Боже, нас«.

Автобусом в Альпи...

16-го серпня. Сьогодні п'ятниця, тепер 10 год. увечорі. Тому годину ми з дружиною вернулися з подорожі. Нас ціла група (30 осіб) їздила автобусом в Альпи. Подорож приємна. З Авґсбурґу виїхали через Гавнштеттин до Ляндсберґу, в якому після першої світової війни був ув'язнений Адольф Гітлер. Тут він написав свій твір про знищення Європи.

Оглядаємо зовні цю історичну в'язницю — це гарний будинок, помальований білою фарбою і нагадує радше віллу ніж тюрму. Недалеко від цього місця є табір «авслендерів» із сіоністською зіркою над брамою.

Їдемо далі... Зупинились біля мосту річки Аммер, що пливе невеликим річищем 76 метрів нижче, під мостом. Тут уже починаються Альпи, перед нами вперше відкривається гірський краєвид: високі стрімкі стіни скель з обидвох боків вузької долини, на дні якої бурхливий гірський струмок. Понад струмком в'ється стежка, якою йдемо аж до великої дороги, де нас чекає автобус.

Їдемо далі, приїжджаємо до Обераммерґав — невеличкого баварського села, що розташоване поміж стрімкими скелями Альп. Мешканці цієї невеликої оселі здавна відомі, як різьбарі по дереву і артисти релігійної містерії.

Ще в XIV-му столітті Обераммерґав був при великій дорозі, що йшла з Венеції на північ через Авґсбурґ і Нюрнберґ. Це втягнуло мешканців цього села в коло торговельних і промислових інтересів того часу. В Обераммерґав розвивається різьба дерев'яних церковних предметів. У цьому мистецтві довгий час надавав тон Нюрнберґ і цілком можливо, що селяни Обераммерґав навчилися різбити від нюрнберзьких майстрів. Дехто думає, що поштовх до різьбарського мистецтва могла дати селянам і їх участь у будівництві Еттальського монастиря, що п'ять кілометрів від цього села.

Так чи інакше, мешканці Обераммерґав давно відомі як різьбарі і їхні різьбарські вироби поширені далеко поза межами Німеччини.

Пристрасть мешканців Обераммерґав до всього божественного виявлялася ще в тому, що на Різдво і Великдень у XV-му і XVI-му століттях вони давали вистави містерій, що показували події з життя Ісуса Христа. Відомо ж бо, що «дійства» в середні віки були дуже поширені по всій західній Європі, а головню в Баварії мали особливий успіх.

На Різдво ставили «Трьох царів», що прийшли зі Сходу поклонитися Божему немовляті, а на Великдень — «Господні страсті».

У XVII-му столітті в житті цього села трапилася незвичайна подія, що примусила його мешканців увіковічнити себе славою і затримати середньовічну традицію аж до наших днів.

Під час 30-літньої війни, коли вся Баварія страждала від навали шведів, в цій місцевості виникла чума. Мешканці села Обераммерґав уважно стежили, щоб ніхто з чужих не прийшов до їхнього села, але все ж таки не вбереглися. Однієї ночі — як каже переказ — до Обераммерґав прийшов один чоловік із сусіднього села, в якому лютувала ця страшна пошесть. Так чума накинулась і на мешканців Обераммерґав. Люди вмирили, як мухи і ніякого рятунку не було. За короткий час померло від чуми 84 особи і багато людей було вже на смертній дорозі. Тоді всі мешканці села зібрались у церкві й урочисто перед престолом дали Богові обіцянку, що кожного десятого року будуть ставити трагедію Страстей Господніх, як згадку про страждання та смерть Божого Сина, якщо Бог їх помилує і захистить від цієї страшної пошесті. Це сталося напередодні святих Семена і Юди в 1633 році. Після цього згубна пошесть почала помітно зменшуватися і згодом зовсім зникла. Через рік, 1634 року, перед церквою була поставлена перша вистава Христових страстей. Подібні вистави були і в інших, сусідніх селах Баварії, аж до другої половини XVIII століття.

В 1762 році вийшов урядовий наказ, щоб вистави не відбувалися увечері, а тільки вдень. В 1770 році духовні авторитети заявили, що вони вважають за недопущення, щоб велика таємниця світлої релігії була предметом сцени і уряд заборонив тоді всі вистави Христових страстей. Мешканці Обераммерґав довго добивалися дозволу і з великими труднощами той дозвіл одержали, але не тільки вони, а й інші села Баварії. В 1780 році уряд знову заборонив ставити містерії, але ця заборона, хоч стосувалася до всіх сіл Баварії, не стосувалася до мешканців Обераммерґав. У 1801-1811 роках знову була заборона, проте мешканцям Обераммерґав і цим разом пощастило здобути дозвіл, вже назавжди.

Спочатку вступ на вистави містерій був безплатний, але в 1720 році вже почали брати оплату і зібрали 73 фльорини. До цих грошей громада додала ще 200 фльоринів і в цьому році артисти містерій придбали перше сценічне вбрання, більша частина якого зберігається у гардеробах ще й до наших днів... У 1840 році виставу цю вже відвідало біля 50 тисяч людей.

В половині XIX століття виставами містерій зацікавилися журналісти і з того часу почалися появлятися похвальні статті. Слава про Обераммерґав постійно зростала й приваблювала до нього десятки, а то й сотні тисяч відвідувачів. Навіть за гітлерівського режиму в 1934 році відбулося понад 70 вистав, що їх оглянуло понад 400.000 людей, у тому багато чужинців, біля 60 тисяч американців.

Спочатку вистави відбувалися на цвинтарі, а в 1820 році, коли вже стало тісно, побудовано дерев'яну сцену на майдані посеред села, на тому ж місці, де тепер стоїть будинок театру.

Спочатку вистави відбувались під відкритим небом, але погода в горах, як відомо, рідко постійна, часто паде дощ і глядачі мусіли брати з собою парасолі або мокнути. Щойно в 1900 році збудовано дерев'яний дах на великих залізних дугах, а сучасне приміщення театру збудоване 1929 року.

Сцена складається з чотирьох частин: велика авансцена, посередині якої в окремому закритому приміщенні є ще внутрішня сцена з вулицями Єрусалиму; внутрішня сцена має розсувну завісу і на випадок негоди захищається дахом. Ця сцена служить для живих картин та для тих дій, які вимагають зміни декорацій. Вдовж всієї передньої сцени перед кожною дією стає в одній лінії хор і тут же проходять дії, які не вимагають зміни декорації. Там, де треба дати простір масовим сценам, внутрішня сцена зливається з передньою.

На перший погляд таке планування видається дивним, але наш земляк, українець, Я. Н. Колубовський*, що був тут присутній на виставі в 1910 році, пише, що мірою того, як розвивається дія глядач починає миритися із своєрідними умовами сцени і навіть здається, що з допомогою такої конструкції вирішується складне завдання режисера.

Текст лібретто Господніх страстей також має свою історію. Євангельські тексти давали добрий матеріал для глибокої трагедії, але для того, щоб вставити їх у рамки сцени треба було спеціалізації. За свідченням вже згаданого Колубовського, в той час ще зберігалось лібретто з 1662 року. »Знайомлячись з тим текстом — пише він, — що написаний незграбними віршами, починаєш розуміти, чому духівництво вважало виставу Страстей непристойністю. Тут велика роль відводиться сатані, а реалізм в окремих місцях доведений до крайності. Юда вішається на сцені, чорти спочатку допомагають йому, а потім скидають його з дерева і тягнуть за ноги до пекла. Жарти і дотепи, якими насичене лібретто, також розраховані на низький смак глядача»**.

Дія за текстом 1662 року починається від появи Симеона Кирмнеянина. Перед кожною дією є пролог, але хору ще немає.

Трагедія побудована слабо, без зв'язку; закінчення її із сценічного погляду нічим не обґрунтоване. Потрібна була нова переробка тексту і за цю роботу бралися священики або ченці Етталського монастиря, але нічого доброго з цього не виходило.

Сучасний текст Страстей написав місцевий священик Дайзенбергер у 1850 році, музику написав ще в 1820 році місцевий учитель Д. Рахус. З теперішнього лібретта вилучено все, що могло б ображати почуття вірних, а натомість додані сцени, що потрібні для позитивного розвитку дії. Перед кожним актом є пролог і хор. Текст для хору і прологів написаний віршами, а остання частина лібретта — прозою. Хор пояснює картини — ніби ілюстрація до слів хору.

*) Пізніше був професором Ніжинського ІНО.

**) Тут і далі цитую за жур. »Нива«, 1912.

В новій інсценізації бере участь понад 1.200 осіб, в тому хор, що складається із 100 осіб. Склад оркестри — 50 осіб. Ціла дія триває біля 8 годин. Найбільша картина щодо кількості людей — це «Христос у Пилата», в якій бере участь понад 800 учасників.

»Так іде дія за дією — пише Я. Н. Колубовський, — картина за картиною з однією лише перервою на обід. Як тільки закривається завіса середньої сцени, зараз же виходить пролог і хор. Глядач не встигає справитись з одержаним враженням. Вісім годин напруженої уваги дають про себе знати втомою, але все ж таки цікавість не послаблюється, не зважаючи на стомлюючу довготу хору і дуже повільний темп дії з моменту зради Юди до засудження Христа на смерть. Цікавість викликається й оригінальністю постановки: хори, відкрита сцена, особлива музика — все це потрібне для глядача».

За свідченням Я. Н. Колубовського, живі картини ставились із великою майстерністю:

»Можна дивуватися з тієї швидкості, з якою за однією картиною йде друга... Одяг дійових осіб підібрано з надзвичайною увагою. Яскравість фарб приведена в гармонію і не ріже очей».

Ми оглядали цей одяг, завідувач театру показував нам кімнати-гардероби (а їх біля двадцять) і ми любовалися кольорами і формою одягу. Найкраще, як мені здається, вбрання царя Юдейського, фарисеїв і книжників.

Так в Обераммерґав ще й досі зберігаються ознаки старої грецької драматургії: хори і значна частина постійної сцени. Тут не визнають гриму і парика, а тому доводиться вибирати таких типів, яких треба для постановки сцени. Це завдання завжди було добре розв'язане, якщо вірити багатьом очевидцям містерії.

В Обераммерґав створилася своя школа, свої традиції. Жіночі ролі, згідно з традицією, можуть виконувати лише дівчата. Виконавці Страстей повинні утримуватися від будь-яких розмов з глядачами.

Є тут ще інший, «спеціальний» театр, в якому мешканці села, особливо молодь, пробують своїх сил і з-поміж них заздалегідь вибирають відповідних виконавців окремих роль. Розподіл роль робить окремий комітет ще довго перед виставою, щоб артист міг підготувати себе не тільки в техніці гри, а й до «декоративного» вигляду: підготувати відповідно волосся, бороду тощо.

Іноді трапляється, що головні ролі виконують два, а то й три десятиліття під ряд ті самі артисти. Так, наприклад, Антон Лянґ виконував роль Христа в 1900-их, 1910-их і 1922-их роках. Про нього захоплено писала світова преса.

Репетиції починаються не пізніше, як сім місяців перед виставою. У плануванні масових сцен відчувається вплив клясичного малярства, а «Тайну вечерю» зроблено зовсім за Леонардом да Вінчі.

З'являються тут і своєрідні театральні «зірки». Артист Маер, що в 1890 році виконував роль Христа, так захопив присутніх на виставі американців, що вони пропонували йому мільйон доларів, щоб тільки поїхав до Америки в артистичне турне. Маер відмовився від цієї пропозиції, мабуть

відчував, що в інших обставинах він не досягне такого мистецтва виконання цієї ролі.

В Обераммергав за довгі століття витворилася така особлива атмосфера, що нею мимохіть переймається кожний, хто приїде сюди з іншої країни. Особливо багато має це село прихильників серед англійців і американців, що подарували мешканцям Обераммергав чудовий орган і дорогоцінну шафу для зберігання архіву. Коли в 1910 році село залила повінь, на заклик лондонських газет посипались пожертви від багатьох прихильників Обераммергав. Правда, сільський голова офіційно заявив, що мешканці його села ніяких пожертв не приймуть, все ж таки співчуття до цього маленького гірського села було виявлене.

Містерії починаються в травні і продовжуються аж до вересня, по два-три рази на тиждень. Більшість населення села, включно з дітьми, працює в театрі, а ті, що вільні від вистави господарюють удома, доглядають дітей або приймають приїжджих.

Останній сезон містерій був у 1934 році. Наступний сезон мав відбутися в 1944 році, але не відбувся через війну. Тепер заплановані містерії на 1950 рік.

Є в Обераммергав ще одна цікава річ — Розп'яття, що в глибокій печері на високій скелястій горі. Його подарував мешканцям села король Людвиг II, що був великим прихильником Обераммергав.

18-го серпня. Вчора закінчив писати про село Обераммергав, а сьогодні подам опис нашої дальшої подорожі в Альпи.

Ми поїхали до села Лінденберґ, де між високими горами стоїть чудовий замок короля Людвіга II-го — Лінденгоф. Тут гарна гірська місцевість; король, кажуть, дуже любив гори і сам вибрав це місце для свого замку.

Замок побудований у стилі барокко. Скульптура і малярство дуже різноманітні. Сюжет картин переважно взятий із старонімецьких саг і творів Р. Вагнера.

В замку оглянули шість королівських колон і чудову вазу — дарунок Наполеона III. Далі кухня і мешкання для служби, а нагорі, на другому поверсі, мешкання самого короля. В музичній кімнаті стоїть цікавий музичний інструмент: піаніно, з'єднане з гармонією. На стінах імітовані паризькі гоблени. На стелі дуже гарна картина Ротшільда «Вечір». На коминку з баварського мармуру вирізьблена постать Людвіка XVI — короля французького, якого Людвиг II любив наслідувати. Стіни оздоблені правдивим 24-каратовим золотом.

Друга кімната називається «срібною», вона сяє білим світлом від справжнього срібла. На стінах портрети французької шляхти, прибічників короля Людвіка XVI-го.

У приймальні стоїть трон з гербом короля Баварії. Недалеко від трону два столики з малахіту та кілька гарних картин, на яких зображені сцени з французького двору.

Були ми і в королівській спальні — це найбільша кімната. Тут стоїть королівське ліжко під бальдахіном, відділене балюстрадою. Мабуть, король

боявся спати, тому зробив собі загороду. Є гарний свічник на 120 свічок, зроблений із чеського кришталю. Усе сяє справжнім золотом, якого навіть Гітлер не відважився конфіскувати.

Ідальня короля — велика кімната, в ній багато жовтого і блакитного кольору, тому й називається «ранок». Є ще тут дзеркальна зала, в якій стоїть флорентійський стіл, оздоблений коштовним камінням, а також різьблений свічник із слонової кости. На долівці — килим із струсиного пір'я.

Замок невеликий, але кажуть, що він був найкращим з усіх замків Німеччини. Людвиг II-ий мало турбувався добробутом свого народу і ввесь свій державний скарб витрачав на палати, замки тощо. У приватному житті не був щасливим, також і його смерть не була королівською, бо він утопився 1886 року, втікаючи від своїх переслідувачів.

Біля замку — гарний королівський парк; тут штучно збудована велика печера з озером, що освітлюється електричним світлом. Печеру будувало сто майстрів два роки. Тут мали виставляти опери Ваґнера для короля і його почту. На озері є човен у вигляді лебедя. Кажуть, що король любив перебиратися на «Льоенґріна» і плавати човном-лебедем по цьому мальовничому озері. Але з операми Ваґнера королеві не пощастило, бо акустичні умови в печері були такі погані, що після першої вистави довелося відмовитися від цієї оригінальної затії.

Недалеко від печери, в цьому парку, є ще «мавританський кіоск» — невеличка будівля в східньому арабському стилі, де король з товариством проводив розмови, попиваючи чорну каву... Стіни цього кіоску з дрібного різнокольорового скла різноманітної геометричної форми і в багатьох комбінаціях утворюють дивні композиції східніх орнаментів.

Над самим замком — водограй, що б'є на 32 метри вгору. Водяні басейни, водограй і скульптури, що оздоблюють замковий парк, свідчать про мистецький смак короля.

Далі ми поїхали до Гарміш-Партенкірхен — це місцевість зимового спорту та останньої олімпіади. На спортовому майдані ще й досі стоять щогли з олімпійськими знаками.

Наближався вечір і нам залишилося вже мало часу. Все ж таки ми поїхали ще на гору Кройцек. Було цікаво їхати, бо це високогірська линзова залізничка. Кройцек — височина 1641 метр над рівнем моря. Звідси дуже гарні краєвиди Альпійських гір. Видно снігом покритий вершок Цугшпітцу, а в його підніжжі майоріє озеро Айбзее.

Наша подорож була цікава і залишиться як приємний спогад.

(Далі буде)

В. БУЖЕНКО

Українська Католицька Церква в Латинській Америці

Хочемо зібрати тут коротко все про Українську Католицьку Церкву в латинській Америці та з'ясувати її становище в минулому й теперішньому, як і перспективи на майбутнє.

Українці не живуть в усіх латино-американських країнах, а тільки в деяких. А в тих країнах, де вони живуть, в одних є більші українські скупчення, а в інших — лише малі громади.

До більших українських скупчень можна зарахувати Бразилію, Аргентину і, частинно, Парагвай. Менші українські скупчення є у Венесуелі, Уругваї і Чіле.

Українці найперше прибули до Бразилії, ще в 1891 році, коли 5 українських родин із села Сервири (Зборівщина) 23 серпня того ж року поселилось у Ріо-де-Жанейро. З цих п'яťох українських родин знаємо ближче лиш про одну — родину Федора Пасевича.

Масова українська еміграція до Бразилії датується 1895-96 роками, коли українці поселюються в таких нинішніх округах: Прудентопільщині, Малетанщині, Дорізонщині, Курітибщині (Парана) і Ірасемщині (Санта Катерина).

До першої світової війни українська масова еміграція прибула до Бразилії ще кількома іншими новими хвилями.

Згодом українці почали виїжджати і до сусідньої еспаномовної Аргентини. І так 27 серпня 1897 року до Апостолес (провінція Місіонес) прибуло 12 українських родин. Сьогодні тут уже є до 35 тисяч українців, що порозкидані по цілій провінції.

По першій світовій війні до Аргентини прибуває українська заробітчанська еміграція, що поселюється в Буйнещині, Кордобі, Мендосі, Чако та інших областях країни.

Більша громада українців живе і в Парагваї. Початок української еміграції в Парагваї датується 1935-39 роками. Нині в цій країні є до 10 тисяч наших людей.

Менші групи українців живуть і в Уругваї, прибувши сюди в 1924-31 роках. Сьогодні їх тут до 8 тисяч.

В 1948 році наші скитальці прибули й до Венесуелі, де навіть добре загосподарились, але їх не більше як 2-3 тисячі.

В Чіле було до 300 наших емігрантів, що прибули сюди з різних європейських переселенських таборів у червні 1948 року.

Подавши ті загальні відомості, зупинимось тепер над розвитком Української Католицької Церкви в цих країнах, який (розвиток) можна поділити на три основні етапи: початки чи піонерщина, розвиток і правне завершення.

Релігійна піонерщина

Найщасливішою українською громадою, що з самих початків мала своїх священиків і духовну обслугу українського обряду, була українська громада в Бразилії.

Вже в червні 1896 року в Прудентополі був наш священик о. Михалевич. Але тому, що він був одружений, мусів покинути Бразилію, а на його місце, в липні того ж року, прибув о. Нікон Роздольський, що в околицях Ріо-кларщини працював між нашими поселенцями аж до своєї смерті. В тих же околицях був відомий і о. Іван Волянський, хоч згодом він виїхав.

Завдяки заходам вірних, 7-го липня (на св. Івана) 1897 року до Прудентополя прибув перший василіянин — о. Сильвестер Кізима, а за ним прибувають і інші брати чину.

На нашу думку, піонерські часи Української Католицької Церкви в Бразилії кінчаються 1911 роком, себто тоді, коли прибули нові світські душпастирі та сестри-служебниці.

В багатому гіршому становищі були наші поселенці в Аргентині. Вони також, із самих початків, робили заходи, щоб мати своїх священиків, але безуспішно. Піонерські часи тут, властиво, пропали, бо наші поселенці переживали їх під латинізаторським впливом польських Вербістів та під впливом москвофільської затії протоєрея Ізразцова. Щойно 11 років пізніше, в 1908 році, до Аргентини на душпастирську працю прибув з Бразилії василіянин о. Клим Бжуховський. Згодом душпастирську працю перебирають тут світські священики. Отже піонерський час Української Католицької Церкви в Аргентині тривав значно довше, бо аж до 1934 року, коли з Бразилії, на прохання о. Степана Вапровича, до Місіонесу прибули отці Василіяни.

Ще в гіршому становищі були наші поселенці в Уругваї і Парагваї. Тут багато наших людей попало під впливи червоних, бо щойно в пізніші роки прибули до цих країн наші священики, і то переважно одинцем, на короткий чи довший час.

Розвиток нашого церковного життя

Після періоду піонерщини, Українська Католицька Церква в латинській Америці почала розвиватися. Перед вела, як уже знаємо, Бразилія. В 1911 році тут прибули на працю нові українські священики та сестри, а разом із тим починає розвиватися і українська католицька преса. Попередив цей розвиток часопис «Прапор», що його видавав Клим Гутковський (пізніший УСС), а слідом за ним появилися «Місіонар» і «Праця» (з 1913 р.), які виходять донині.

В той час у Бразилії вже були належно зорганізовані наші душпастирські округи і в 1922 році, коли південну Америку відвідав Митрополит Андрій Шептицький, тут було 11 священиків, в тому 8 ОО. Василіян.

Українська Католицька Церква в Бразилії зуміла поставити на належному рівні і шкільництво, принаймні, початкове, а з 1935 року заснувала семінарію для хлопців, що підготовляла нових священиків-василіян.

З самих початків у Бразилії добре розвиваються наші релігійні товариства, головню Апостольство Молитви, що й тепер активно працює на релігійній ниві. 1928-го року організується Марійська Дружина, а в 1940-их роках — Євхаристійне Ліцарство, своєрідна організація дітей.

Таким чином українська громада в Бразилії спромоглася виховувати і підготовляти до священничого чину народжених тут українських дітей. І вже в 1935-их роках почали свою працю молоді священники: о. Йосафат Рога, о. Йосип Мартинець — василіяни, о. Климент Прийма, о. Володимир Ханейко, о. Петро Бусько і о. Методій Коваль — світські священники.

Розвиток Української Католицької Церкви в Бразилії спричинився також до того, що й з краю почали напливати молоді ідейні оо. Василіяни, і напередодні другої світової війни українська католицька громада в Бразилії досягнула вершка свого золотого розвитку. Ще в 1930-их роках засновано перше жіноче згромадження СС. Францісканок — нині Сестер Катехиток.

Так наприкінці 1940-их років розвиток української католицької громади в Бразилії, можна сказати, вже був завершений.

В цілком іншій ситуації і була наша Церква в Аргентині. Аж до 1940 року вона обмежується лише провінцією Місіонес. Це приводить до того, що в інших околицях, головню в Буйнещині, багато українських родин комунізується. Потім, і то до сьогодні, вони поволі вертаються до своєї Церкви і до свого народу.

Щоправда, в Місіонес організувалася добра релігійна громада, що проявляла свою активність. З приїздом ОО. Василіян можна було вже спровести й сестер і в 1939 році до Місіонес прибули наші Сестри Василіянки.

Отець Іпатій Майка ЧСВВ (помер 1. 10. 1967 р. в Уругваї) продовжує спробу о. Вапровича душпастирювати в околицях Буйнещини. Осідає в Беріссо і з тяжким трудом опановує терен, кладучи підвалини під дальший розвиток нашої Церкви в цій країні.

Властивий розвиток Української Католицької Церкви в Аргентині починається з прибуттям по другій світовій війні наших скитальців, з якими приїхали також наші світські священники і нові Отці Василіяни. В Вуенос-Айресі засновується наша душпастирська станиця, а в околицях постають релігійні душпастирські ядра.

Щорічні прощі до Люхану активізують і притягають все більше людей до своєї Церкви та спричиняються до обнови релігійних практик. Виховуються тут нові Сестри Василіянки та молоді Отці Василіяни, що вже народилися і виросли на тутешнім ґрунті. Крім цього, до Аргентини прибуває чимало отців Василіян з Бразилії.

Можна сказати, що на переломі 1950-их років Українська Католицька Церква в Аргентині також дочекалася свого розвитку і внормування своєї праці.

Про інші країни південної Америки, де також поселилися наші емігранти, можемо сказати тільки те, що в них наша релігійна праця не переступила періоду піонерщини. Ось в Уругваї після смерті о. Майки взагалі нема сталоного священника. В Чіле був о. Порождко, що тепер в Аргентині й вибирається до Торонто (Канади). В Парагваї по смерті о. Івана Бутери теж немає нашого сталоного душпастиря. Тільки у Венесуелі працює о. д-р Хрущ.

Правне завершення

Правне завершення Української Католицької Церкви прийшло насамперед у Бразилії. Конгрегація Східних Церков декретом з 14-го листопада 1951 року створила загальну Східну єпархію під проводом латинського ієрарха Кир Жайме Камари, кардинала з Ріо-де-Жанейро. Генеральним вікарієм для українців став монс. о. Клим Прийма. Сам кардинал зараз же відвідав всі наші релігійні скупчення в Парані та Санта Катерині, де живе найбільше українців.

Це був переходовий стан і в половині 1958 року Ватикан признав єпископом українця Кир Йосипа Романа Мартинця, ЧСВВ. Але треба було чекати ще кілька років, аж до 1963-го, коли створено окремий український екзархат в Бразилії. Проте екзархат ще не є повною правовою одиницею церковної громади, треба, щоб була створена єпархія.

Десять літ пізніше дочекалася правового оформлення і наша Церква в Аргентині. Східним ординарієм став архієпископ Буйнесу Кир Фірмін Лафіт. Він дуже добре ставився до нас і визначив делегатом східних обрядів василіянина о. Йосипа Галабурду, який взявся до будови величавого собору в Буенос-Айресі при вулиці Рамон Фалкон.

Наприкінці 1961 року у Ватикані висвячено на єпископа Кир Андрія Сапеляка, українського салезіянина, що став апостольським візитатором для українців Аргентини. Невдовзі в Аргентині створено окремий український екзархат і таким чином завершено українське католицьке життя в цій країні.

Теперішній стан правних одиниць нашої Церкви

Українська Католицька Церква в Бразилії має такі парафії: Віла Гваїра біля Курітиби, з осідком Курітибського екзарха, яку обслуговують ОО. Василіяни. Тут, заходами о. Миколи Іванова ЧСВВ, розпочато будову гарної, стилевої церкви. Портоуніонська парафія св. Василія, яку обслуговують дієцезальні священники (три). Світські отці ще обслуговують парафії Пресвятого Серця Христового в Малеті (о. Северо Прийма) і св. Йосипа в Дорізони (монс. і генеральний вікарій о. Петро Бусько). Згадаємо також, що в Порто Уніоні працюють о. Флор Водоніс та співробітники Павло і Володимир Барабаші. До світських священників ще належить душпастирство в північній смузі Парани — Апукарана, що ним керує о. Володимир Ханейко. До Отців Василіян належать парафії у Прудентополі, де є семінарія св. Йосипа, та в Іваях, де є новіціят, студентат і філософічні студії ОО. Василіян. Є також гарні парафії на Пітанзі і Кампо Мовроні. Тут о. Венедикт Мельник ЧСВВ докінчує будувати монументальну церкву Пресвятої Трійці. У стейті Санта Катерина є парафія в Ірасемі. У Сан-Павлю душпастирську станицю в Віла Бела обслуговує василіянин о. Гринарх Маланьяк. У Порто Алегре, в Ріо Гранде до Сул, є теж наша громада, але вона немає сталого священника.

Кількість вірних нашого Екзархату в Бразилії сягає до 100 тисяч. Пригадаємо, що для виховання дієцезальних отців у Малеті є пре-семінарія ім. Кардинала Тіссерана.

У Бразилії працюють такі наші жіночі монаші організації: Сестри Службниці з матірним домом у Прудентополі і сорокма домівками. Ця організація має до 400 членок. Сестри-Катехитки св. Анни з осідком у Вера Гварані та сімома станицями, їх — біля 40. На окрему згадку і відзначення заслуговує світський інститут Катехиток Серця Ісусового, що його заснували ОО. Василияни в 40-их роках, з матірним домом у Прудентополі. Працює він і нині не тільки в Бразилії, а також в Аргентині і Парагваї. Має до 70 членок.

В Аргентині є такі парафії: столична, з осідком при катедрі в Буенос-Айресі. Тут ще працюють і ОО. Василияни при вулиці Курапаліве. У провінції Буенос-Айрес є наші церкви у Віла Аделіна (парох о. Іван Балук), Саранді, де колись почав працює пок. о. Микола Куницький. В Саранді є церква св. Андрія. У Ллаважолі закуплено ґрунт під церкву і тут є парохом о. Дмитро Мартинюк (вербіст), а побіч Сестри Службниці купили ґрунт під свій новіціят. Є ще перша наша станиця в Буйнещині, парафія ОО. Василиян у Беріссо біля Ляпллати.

Велику парафію (біля 50 станиць) мають ОО. Василияни в Місіонес, точніше — в Апостолес, де є школа, а в Посадас та Обері живуть душпастирі. Працюють наші священики також у Мендосі (о. Василь Винничук-Совен) і в Кордобі (о. Поперечний).

Жіночі чернечі організації, що працюють в Аргентині, такі: Сестри Василиянки з центром у Буріссо, що трудяться уже понад 25 років, Сестри Службниці, що недавно відкрили свій дім у Чако, і Катехитки Серця Ісусового, що працюють в Обері, місіонес.

Кінцеві висновки

Загально становище Української Католицької Церкви в південній Америці таке:

а) Існує постійна небезпека для нашої Церкви з боку латинників. Головно позначилася вона в нашій житті в Аргентині. Недопускання наших душпастирів до вірних і перешкоди в їх обслуговуванні привели до того, що багато наших людей комунізувалося або переходило до сект чи на латинський обряд. Мусимо визнати, що таке діється не лише в латинській Америці, а також усюди там, де живуть наші люди між латинниками. Вони (латинники) хотіли б просто задушити нашу спільноту або зробити з неї візантійського гібрида з формулами східної літургії, але з чужою «крайовою» мовою і латинською ментальністю.

б) Наші душпастирі та інші працівники на духовній ниві повинні повністю присвятити себе праці для наших людей. Біритуалізм і праця для інших зводять нанівець довголітні заходи зберегти наше обличчя в цих країнах. Тому ні наші священики, ні наші сестри не повинні займатися інообрядовцями чи навчанням по їх школах, а повністю присвятити себе своїм школам і своїй церковній громаді. Тут нічого не допоможуть жодні виправдування, що — мовляв — наші люди сякі чи такі. На це і є душі посвячені Богові, щоб їх до Бога привести і при нашій церковній традиції зберегти.

в) Наша українська спільнота, а головню її провідники та вірні наших Церков, мусить остаточно зрозуміти, що без нашої рідної мови, культури і традицій нема сгідного обряду. Тому кожне відчуження від свого українського — це смертельний замах на рідну Церкву.

г) Наші громади в цьому році людських прав повинні докласти зусиль, щоб усі держави, в яких живуть українці, визнали наші права на власні школи, а також на нашу викладову мову в тих державних школах, де є принаймні 10% наших дітей. Щоб ми користувалися всіма привілеями для всебічного плекання нашої української культури. Прояви лінгвіциду вже позначилися не лише в англосакській зоні світу, а також і в португальсько-іспанській.

г) Крім цього треба звернутися із закликом до наших інтелігентних народолюбних сил, щоб вони не лишали нашої Церкви лише для маси. Ні, наші провідники мусять подбати, щоб до наших духовних шкіл і новіціятів вступав справді національно-свідомий елемент, а не продажний накорінок формалів чи панських робітників. Тільки національно-свідомі молоді провідники наших Церковних громад можуть втримати і далі розвивати нашу Церкву на цьому латино-американському терені.

Література

«Енциклопедія Українознавства». — «Рідна школа в Бразилії», о. В. З., 1962 р. — «Альманах Василянських Богословів», Прудентопіль, 1962. — «Українці у вільному світі», УНС, Джерсі Сіті, 1954. — «На степу червоної землі», В. Буженко, Прудентопіль, 1964, та інші.

Бібліографія

ЗАПИСКИ ЧСВВ, Серія II, Секція I, том VI (XII), вип. 1-4. Ювілейний збірник у століття з дня канонізації св. свч. Йосафата Кунцевича (1867-1967). Рим, 1967, стор. 608.

Р. Задеснянський: ТВОРЧИСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ, критичні нариси (вид. друге, доповнене). В-во «Українська Критична Думка». Рік — ?, місце — ? Стор. 174.

Ярослава Острук: ХУРТОВИНА ГРЯДЕ, повість. В-во «Дніпрова Хвиля», Мюнхен, 1967, стор. 190.

Зосим Дончук: ДЕСЯТА, збірка оповідань. Накладом Автора, Філадельфія (США), 1968, стор. 222.

Петро Цимбалістий: УКРАЇНСЬКІ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ

НА МОСКОВЩИНУ (XVII-XVIII стол.). Відбитка зі збірника «Релігія в житті українського народу. Мюнхен—Рим—Париж, 1966, стор. 157-178.

НОВИЙ ОБРІЙ, альманах (література, мистецтво, культурне життя), ч. 3. В-во «Ластівка», Мельбурн (Австралія), 1967, стор. 190.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК, ч. 3-4 (15-16), рік IV. Нью-Йорк—Мюнхен, 1967, стор. 156.

ІЛЮСТРОВАННИЙ КАЛЕНДАР на Ювілейний 1968 рік. Українське Товариство «Просвіта», Буенос-Айрес, стор. 192.

КАЛЕНДАР-АЛЬМАНАХ «Канадського фермера» на 1968 рік. Вінніпег, стор. 160.

З НОВИХ ВИДАНЬ

Петро БОГОЛЮБ

ВАРТІСНА НАУКОВА ПРАЦЯ

Natalia Polonska-Vasylenko: TWO CONCEPTIONS OF THE HISTORY OF UKRAINE AND RUSSIA. Pub. by The Assoc. of Ukrainians in Gt. Britain, London, 1968, pp. 79+12 plates.

Наталія Полонська-Василенко: ДВІ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ І РОСІЇ. Видання Союзу Українців у Великій Британії, Лондон, 1968, стор. 79 + 12 стор. ілюстрацій.

Наш національний книжковий дорібок не надто багатий на чужомовні праці про Україну. І коли таке видання появиться, то це не тільки честь українцям на чужині, а й велика користь для визвольної справи українського народу. Очевидно, не всі наші чужомовні видання однакової вартості і не кожну з виданих чужомовних книжок можемо ставити під рубрику »добра« чи »вартісна« книжка. Але згадана праця відомого нашого історика Н. Полонської-Василенко — це справді наш черговий успіх, а всім тим, що спричинилися до цього видання, належить подяка.

Москалі, як знаємо, не тільки видають безліч книжок-фальсифікатів про Україну, а й постійно, послідовно, намагаються переконати цілий світ, що ті фальсифікати чистісінька правда. Нашим обов'язком є докласти всіх зусиль, щоб викривати московські фальсифікати і довести до перемоги української правди.

Авторка книжки »Дві концепції історії України і Росії«, власне з погляду правди про Україну, написала цікаву розвідку, що оперта на великій кількості фактичного матеріалу, тому й може звернути на себе увагу кожного об'єктивного дослідника порушеного питання. Бож уже найвищий час, щоб чужинецькі дослідники врешті усвідомили собі, що Київську Русь не творив той самий народ, що його сьогодні загально звуть »русским«. І це недвозначно доказує авторка — дослідник історії — проф. д-р Н. Полонська-Василенко.

Як відомо, є дві концепції історії Росії. Перша про те, що — мовляв — Московщина є спадкоємцем »Другого Риму«, себто Візантії. Друга ж концепція твердить, начебто всі слов'яни Східної Європи є однією російською нацією, яка творить одну державу (Г. В. Вернадський). Згідно з теорією цього »історика«, Київ, Новгород, Суздаль і Москва — це три »вітки Русі«: великоросіяни, малоросіяни (українці) і білоросіяни. Між ними, мовляв, не було »великої різниці« аж до XIII століття, — твердить Вернадський. Насправді ж, це твердження заперечують не тільки писані історичні факти, а також археологічні розкопки, яких москалі не можуть так легко фальшувати...

В розділі «Концепції історії України» авторка говорить про визначніших наших істориків та їх праці. В розділі «Концепція історії в Радянському Союзі» авторка з'ясовує, як московські більшовики намагаються накинати науці свою теорію, що росіяни, мовляв, провідна нація у «Союзі»; героями цього «Союзу» звичайно є царські полководці. Одночасно з тим наголошується ідея російського месіанізму, тепер «радянського», і відновлюється особлива форма цієї ідеї: «Москва — Третій Рим». Особливої ваги набирає тут «ідея єдності» великоросів, українців і білорусів, з центром у Москві.

Коротко, стисло авторка висвітлює правдиві інтенції московських верховодів. Праця написана легким стилем і її зрозуміє кожний, навіть той, хто тільки навчився читати по-англійському.

Рекомендуємо цю книжку кожному, хто хоче допомогти українській визвольній справі та може подарувати її своєму англomовному приятелю.

П. САВЧУК

ЦІННА БІБЛІОГРАФІЧНА РОЗВІДКА

Д-р Олександр Соколишин: «ІВАН ФРАНКО — ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ». Бібліографічна розвідка. Українська Видавнича Спілка в Лондоні, 1967 р. Відбитка з журналу «Визвольний Шлях», стор. 20.

В цій бібліографічній розвідці д-р О. Соколишин подає характеристику Івана Франка, як шевченкознавця. Вже на самім початку розвідки автор зазначає: «Світова література мало знає таких випадків, що один визначний поет-письменник є одночасно дослідником, видавцем, перекладачем та послідовником, себто спадкоємцем і продовжувачем ідей та творчості традицій іншого визначного поета. А власне таким був Іван Франко, найвизначніший спадкоємець ідей великого Шевченка, послідовник його традицій в українській літературі».

Тут можна, і треба, уточнити характеристику І. Франка, як спадкоємця і продовжувача ідей та творчих традицій Шевченка, бо таким, у вузькому розумінні, Франко не був. Він мав свої творчі ідеї, свої творчі традиції, манери, світосприймання, філософічно-естетичні погляди, свою національно-провідну ідею тощо. Крім цього, автор не подав інтелектуального образу Франка, хоч би двома-трьома реченнями. А треба ствердити, що Франко був визначним ученим і залишив численні праці з різних галузів знання, зокрема з філології. Франко був і визначним поетом, письменником, драматургом, глибоким літературно-мистецьким критиком, що умів бачити всебічно кожен сюжет твору, його ідейне спрямування, історичний і політичний реалізм, мистецьку вартість образів даного твору. Він, ознайомившись всебічно з творчістю Шевченка, зокрема з такими перлинами як

«Гайдамаки», «Кавказ», «Сон», «Посланіє», «Марія», «Перебендя» і «Наймичка», зробив глибоку науково-критичну аналізу.

Протягом сорок років літературно-критичної діяльності Франка, він написав про Шевченка 50 праць, що дає понад 20 друкованих аркушів. Ця кількість праць Франка свідчить про величезне значення Шевченка в розвитку української літератури, зокрема політичної, в якій є ясна національно-визвольна і державно-політична ідея. Тому Франко активізував передових творців мистецького слова в боротьбі за розвиток національної літератури, закликаючи наслідувати революційні традиції Шевченка, але разом із тим творити і нове революційне слово, а не бути лише епігоном-наслідувачем.

В одній із своїх ранніх статей — «Література, її завдання і найважливіші цілі» (1878), Франко зробив глибоку літературно-критичну аналізу окремих творів Шевченка. Внаслідок всебічної аналізи й глибокого вивчення політичного світогляду Шевченка, Франко ставить його в ряди великих творців мистецького слова, називаючи Шевченка «апостолом краю долі України». А в праці «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка», яка більш відома під заголовком «Темне царство» (1881), під яким треба розуміти Московщину, Франко ще глибше робить літературно-критичну аналізу політичних поем Шевченка «Сон» («У всякого своя доля»), «Кавказ», «Гайдамаки» та ряд інших.

Франко проаналізував усі висловлені думки в творчості Шевченка: ідейно-національні, політично-визвольні, філософічно-світоглядіві, духово-релігійні, естетично-моральні, мистецько-творчі та інші; дав правильний висновок, стверджуючи, що Шевченко стоїть на національно-визвольних позиціях: за відокремлення від московського темного царства, за відбудову незалежної української держави. Він обороняв ідейну творчість Шевченка, виступаючи проти тих, які неправдиво характеризували політично-національні погляди Шевченка — духового провідника великого українського народу. Однак, слід зазначити, що й Франко помилявся в окремих висловах щодо оцінки творів Шевченка, зокрема в ранніх своїх дослідях. Але це не знецінило вартості творів геніального Шевченка.

В політичних Шевченкових творах, Франко ясно бачить, що поет — борець-революціонер, виразник ідей поневоленого українського народу, який веде нещадну, довготривалу боротьбу проти московського феодално-кріпосницького ладу, що довів Україну до руїни, а її народ перетворив на рабів, яких можна міняти навіть за собак; що окупант нищить історично-культурні надбання («Розрита Могила», «Чигирин», «Суботів» та ряд ін.), які творилися на протязі тисячоліть, змінивши навіть назву України на Малоросію.

В архіві Франка (Архів І. Франка, № 152) зберігається його, ще не друкована, праця, в якій мова про політичну поезію Шевченка 1844-1847 років; Франко каже, що вона «займає безперечно перше місце і, доки тривати буде українське слово, Шевченко не перестане вважатися головою і завершенням одної багатозначущої доби нашої літератури, котра хоч і видала

його, але в ньому ж від першого його виступу бачила джерело нового для себе розвою і натхнення. Від самих 40-х років ціла плеяда поетів і письменників іде за його слідом, творить, можна сказати, особну школу його наслідувань. Могучий дух, котрим він натхнув нашу літературу, не перестав віяти, і досі нема українського поета і письменника пізнішої доби, який би не зазнав впливу цього духа». Подібних Франкових висловів про генія Шевченка є значно більше.

Отже, ніхто з українських літературознавців, зокрема поетів кінця XIX-го і першої половини XX-го століть, не прославив так Шевченкову поетичну творчість, ніхто не проникнув так глибоко в секрети національних ідеалів Шевченкових мистецьких образів, як це зумів зробити Франко. В статті про М. Старицького 1902 року Франко писав:

»Коли в 1861 р. в Петербурзі вмер Шевченко, то взяв із собою в могилу цілий один період нашої літератури, цілу окрему манеру поетичної творчості. Тою дорогою, яку перший продовжив і до кінця пройшов він, іти далі було нікуди; той окремий стиль, який вніс він у нашу поезію, був властивий йому, був його індивідуальний стиль. Хоч і як легко видавалось наслідувати його, та проте під руками інших він виходив паперовою квіткою, а часто подобав на карикатуру». Ці слова, певною мірою, стосуються до П. Куліша, який хотів продовжувати творчу манеру Шевченка в своїх творах і, безперечно, виходила не природна, а паперова квітка.

Для повного висвітлення постаті Франка-шевченкознавця можна ще дуже багато подати його ж цінних висловів про Шевченка, але це не наше завдання. Автор даної розвідки про це сказав, хоч і можна ще багато додати.

Не зважаючи на наші зауваження і додатки до характеристики Франка як шевченкознавця, треба з признанням підкреслити вартість згаданої бібліографічної розвідки, автор якої, д-р О. Соколишин, постарався зібрати матеріали про Франка-шевченкознавця, з'ясувати їх і випустити на Божий світ. Тому дана праця, хоч і далеко не вичерпала теми, заслуговує на признання, як бібліографічна мала розвідка. Дбайлива відбитка, гарна обкладинка, чіткий шрифт, мистецьке оформлення, — ще більше додають вартості даній розвідці.

15-го квітня 1968 р.

ВІДГУКИ І ЛИСТИ**ЗА ПРАВДИВІ ІДЕАЛИ**

1918-ий рік — багатий на світові події, наслідки яких відчуваємо й до сьогодні.

Це ж п'ятдесят років тому злочинним Версальським договором закінчилась перша світова війна. Одним із його наслідків є і сучасна московсько-большевицька імперія, т. зв. ССРСР.

Це ж тоді, 8. 1918 року, урочисто було оголошено знамениті 14 пунктів Вільсона, в яких так голосно декларувалось про самовизначення народів. П'ятдесят років тому відбулося ще й багато інших світових подій, що залишили по собі тривалий слід.

1918 рік ще більш пам'ятний і для українського народу та його сусідів. Саме 1918 року ми звільнилися були від московської неволі і реально відновили своє самостійне державне життя в усіх його творчих суспільних функціях і формах.

І так 22. I. 1918 року IV-им універсалом проголошено незалежність Української держави, а рік пізніше — і її соборність.

23. 2. 1918 року Україна підписала з Центральними державами Берестейську умову.

29. 4. 1918 року відновлено традиційну Українську гетьманську державу і тоді ж піднесено український державний прапор на Чорноморській флотії.

1. 7. 1918 року засновано українські університети в Києві й Кам'янці Подільському.

1. 10. 1918 року до Української держави приєднано Крим.

1. 11. 1918 року українці переможно зайняли Львів і оголосили ЗУНРеспубліку.

14. 11. 1918 року засновано Українську Академію Наук.

30. 11. 1918 року засновано Українську Військову Академію. І так ще багато-багато інших історичних подій припадає на пам'ятний для нас 1918 рік. Навіть вирішальне для долі українського народу повстання 14. 12. 1918 року в аспекті боротьби війська за суверенність було позитивним. А що воно (повстання) було саме таким, себто не проти Гетьманщини, а тільки проти федерації з Росією, переконливо свідчить історія, як і багато сучасників цих подій — військовики, зокрема ген. Омелянович-Павленко, ген. Капустянський, ген. Трутенко, ген. Удовиченко та інші. Цю помилку потім визнав і сам гетьман П. Скоропадський. Проти Гетьманщини були лише ті, про яких свідчить Н. Король (див. «В.Ш.», кн. 1., стор. 38), що бігали за інструкціями до масонів*. Та й сам М. Грушевський не був проти того, щоб

*) Повідомлення шан. автора, Н. Короля, цілком збігається з повідомленнями інших. Один з наших «блудних синів», що також спочатку був у цьому товаристві, а потім став на діаметрально протилежні позиції, як співтворець історичної державницької концепції, з гумором розповідав, що «на засіданнях у барона Штейнгеля хоч добра вечеря була, а скупий Грушевський давав тільки чай і дешево чайну ковбасу».

стати гетьманом. Коли йому доповідали, що люди хочуть гетьмана, він — думаючи, що мова про нього — сказав: »То що ж, коли треба, то я готов«.

Отже, коли всі найсвітліші й найважливіші події в нашій новітній історії відбулися в 1918 році, чому не оголошено 1968 рік ювілейним роком (1918-1968)? Це ж була б наша протидія невпинній ворожій пропаганді, що намагається переконати цілий світ про нашу »нездатність« до самостійного життя. Для нас же саме 1918 рік найбільш творчий і ми повинні наголошувати наші тогочасні конструктивні досягнення. В сучасному світі, навіть у політиці, менше звертають уваги на дипломи, акти і декларації, а більше на те, на що ми здібні, що спроможні створити. Така наша конструктивна контрпропаганда виявляла б і шкідливість т. зв. великопростірних концепцій, що їх проповідують Раски чи Ростови та всіякі інші лицеміри, які нібито підтримують »Тижні поневолених народів«, а насправді роблять усе, щоб Україну і її сусідів залишити в складі московської тюрми народів.

Дивно, що всіх цих питань не взяли до уваги ініціатори СКВУ. Чи то з »престижєвих« мотивів, чи під сугестією певних діячів, які посилено рекламували »живих символів« отої або »соціалістичної«, або »ніякої« України, вони наперекір застереженням деяких політичних середовищ, всупереч розсудкові й наперекір стихії приліпили таки цей ювілей, »як горбатого до стіни«, до 1917 року.

Справді, всі хотіли цього нашого Світового Конгресу Українців і багато сподівалися від нього, як від речника суверенної України, оголошеної IV універсалом 1918 року! Всі гаряче вітали і благословили ініціаторів, а в ім'я об'єднання певні політичні середовища пішли на тактичні чи навіть ідеологічні компроміси. Вважаючи за найвище добро і вимогу моменту національну єдність, щоб продемонструвати її цілому світові, всі згодні були і послати на СКВУ своїх представників. І дивно, що нам забракло ясної політичної концепції. Адже так легко було пересунути дату СКВУ на один-два місяці, щоб пов'язати з ювілейною датою оголошення незалежності України IV універсалом 1918 року... Тоді зручніше й перед усім світом говорити про наші досягнення в 1918 році, про наш правдивий ювілей, а не про дату федерації та 1917 рік — рік найбільшої анархії і нашої політичної недолугости. Отже можна було обійтися без тої сумнівної листопадової дати (1917 р.), у змісті якої наголошена федерація (III універсал), тому й суверенність України, оголошена IV універсалом, і відновлення Гетьманщини, що про них згадується в маніфесті, є ніби якимись додатками, чимось другорядним, приліпленням до головного — федерації. Щоправда, в маніфесті далі згадується про знуцання Москви і Гітлера над українським народом, але це може доводити тільки про потребу поліпшення умов життя під окупантами, а не про можливість і необхідність його суверенного існування.

Великим недотягненням СКВУ був і самий склад його репрезентації. В усьому світі на таких ювілейних зібраннях приділяється особлива увага всім тим, хто своїми чинами найбільше прислужився до великих історичних подій. Тут мова передусім про військових старшин, представників тих, які жертвували своє життя, свою кров для здобуття суверенної Української

держави. Тут мова і про борців за цю саму ідею — представників УПА та цивільних ветеранів нашої найновішої визвольної боротьби. Чому в складі президії СКВУ не було голови Тимчасового правління відновленої актом 30 червня 1941 р. Української держави, Ярослава Стецька, чому не було голови ВУНР (з 5. 10. 1941 р.) проф. М. Величківського та заступника голови тодішнього виконного органу проф. О. Корсунського — жертви гітлерівського божевілья? Вони ж боролися в значно важчих умовах, ніж деякі поплентачі федералізму в 1917 році. Отже, хоч і добре, що відбувся СКВУ, на якому демонстровано єдність українців, проте відчувається і якийсь несмак, якась досада, що в закулісовій розигрі відбилися вузько-партійні тенденції, які потім виявились і назовні.

Першим завданням Маніфест СКВУ ставить звичайно «допомогу визвольній справі України». Про нього, навіть конкретніше, сказано і в резолюціях. Але ж це завдання не нове, про нього говориться уже десятки років, згадується у програмах і деклараціях усіх партій, навіть і громадських організацій. Отже, питання: чи самим декларативним ствердженням і в маніфесті СКВУ справу посунемо вперед? Річ не в тому, що оголошується, а в тому, що робиться. Адже ті, хто інспірував приховану під III універсалом ідею федерації, можуть і далі шкодити безкомпромісовій українській визвольній концепції і українській суверенній політиці. Хіба ж не пошкодили вони навіть під час СКВУ справі єдності своєю безтактовною маніпуляцією з клейнодами гетьмана І. Мазепи? Хіба ж це не було блюзнірством дати клейноди великого гетьмана нащадкам тих, що в 1917 році поборювали українські полки ім. гетьманів і зрадили Полуботківців — найтвердіших самостійників? І не до об'єднання, а до роз'єднання провадять ті нащадки у мюнхенській УНРаді, що побудована не на загально-національній базі, не залежно від форми суверенної України, а на республіканській, партійній.

Ми вже досить пережили і маємо чималий досвід, щоб примикати очі на те, що повторюється. Бачимо й тепер, що прихильники III універсалу доклали всіх заходів, щоб на СКВУ цілковито зігнорувати АБН і його голову Ярослава Стецька. Замість визнати велику позитивну працю АБН-у для визволення України та інших поневолених Москвою народів, вони намагаються розвалити АБН і вести свою «міжнародну політику». Це питання дуже добре з'ясоване в статті Б. Озерка (див. «В.Ш.», кн. II). І нема сумніву, що АБН, з допомогою широкого українського суспільства, виявив себе найбільш діловою, активною і найбільш відданою визвольній справі міжнародною організацією й гідно захищає українські національні інтереси. І власне через АБН можна було найуспішніше провести пропагандивні завдання СКВУ, а не ігнорувати його. Отже, АБН треба ще більше зміцнити, як людськими силами, так і матеріальними засобами.

При тій нагоді підкреслимо, що варто цього року скликати Світовий Конгрес АБН-у, присвячений Ювілейному 1918 рокові. Отже, замість «федеративного» 1917 року, на головному місці повинен бути Ювілейний 1918-ий рік, такий багатий на наші історичні, самостійницькі події.

С. Нагай

*

Вельмишановний Пане Редакторе,

У III-ій книжці «Визвольного Шляху» (1968, стор. 426) д-р Петро Ковалів виступив на захист доброго імені В. Липинського, українського посла у Відні. Але тут якесь непорозуміння, бо в моїх спогадах про «Воєннополонених українців в Італії» не було згадки про В. Липинського. Українських козаків хотів вислати до Денікіна на Кубань Сінгалевич, а не Липинський!

Коли ж мова про «ганебне вбивство» полковника Петра Болбочана, то варто прочитати судовий процес над ним. Згідно з твердженням полковникового племінника, панотця Петра Болбочана, засуджений полковник був румунським націоналістом, а не українцем. Він мріяв про Велику Румунію (România Mare) із границями на ріці Богу та з «румунськими містами» Одесою і Миколаєвом. І зовсім не зрозуміло, чому він узявся до «української авантюри». Про це писав отець П. Болбочан (Petrea Bolbocanu), здається, у «Universul».

Коли ж мова про гетьмана Павла Скоропадського, то тут говорять історичні факти. Ось «найславніші» моменти його діяльності:

Акт анулювання самостійності України і федерування її з Росією. Грамота гетьмана з 14. 11. 1918 р. Дослівно: «...утворення Всеросійської федерації, якої *конечною метою* буде *відновлення Великої Росії*» (підкреслення мої, — С. М.).

Організування армії «Юга Росії» (замість української) з чорносотенних і шовіністичних російських елементів.

Заборона урядувати українською мовою в українських міністерствах, на пошті й телеграфі (гетьманський міністер москаль Колокольцев).

Зформування кабінету міністрів з великоросів, що не приховували своєї ненависти до України.

Розбивання пам'ятників Тарасові Шевченкові (свідчення Д. Дорошенка).

Заборона викладів у Володимирському університеті українською мовою, що викликало простестне віче українських студентів. З наказу гетьмана, прибулий відділ руских офіцерів тут же, перед університетом, без попередження, розстрілював студентів (13 убитих студентів і студенток та багато ранених).

Закривання «Просвіт» і арештування свідомих українців. Переповнення тюрем українськими націоналістами, включно з головним отаманом С. Петлюрою.

Карні гетьманські загони, що катували українське селянство, знущалися зі свідомих українців і вчителюк, що спричинилося до большевизації селянських мас.

Ось усе це викликало всенародне повстання проти гетьмана, очолене С. Петлюрою, С. Коновальцем та іншими українськими патріотами.

Ще до свого гетьманування, генерал П. Скоропадський був написав протест проти українізації частин російської армії.

Інж. Степ Матвієнко Сікар

Сл. п. професор д-р Микола Мостович

(Згадка про незабутнього друга)

Ще в січні цього року згинув трагічною смертю проф. д-р Микола Мостович — великий український патріот і вчений. Вертаючись із наукової подорожі по Європі, вже в США, недалеко місцевості Шелбивіл (Кентакі), згинув разом з дружиною Надією (з дому Цукровська) і донечкою Оксаною в автовій катастрофі. З родини врятувалося двоє дітей — найстарша доня Анна, студентка Люїсвіллського університету, і наймолодший син Андрій, який після катастрофи у важкому стані був перевезений до шпиталю і щасливо врятувався.

Ця сумна й трагічна вістка говорить не тільки про велику втрату для родини Покійних, а також й для численних друзів і знайомих, зокрема для української громадськості.

Покійний з дружиною належали до тих нечисленних одиниць, про яких можна з переконанням сказати, що смерть забрала з-поміж нас одних з найкращих українських патріотів. Сл. п. Микола Мостович народився 1915 року в священничій православній родині на Волині. Уже у свої юнацькі роки він зв'язав своє життя з українською визвольною боротьбою. Після закінчення середньої освіти, виїхав до Львова і тут студіював в університеті хемію і фізику. Відразу вступив у члени Організації Українських Націоналістів і виявив себе дуже активним у студентському житті.

Вже під час своїх університетських студій сл. п. Микола Мостович став провідником ОУН на Волині і відданою, повною посвятою працю здобув чималі успіхи. Повний енергії і непересічної здібности, він розбудував організаційну мережу ОУН на Волині й Холмщині й під його керівництвом ОУН підготувала тут націоналістичні революційні кадри, які елімінують радянофільські й польонофільські впливи, а разом з тим організують широкі народні маси для справи визволення України. З Волині він робить спроби поширити дію ОУН на територію т. зв. УРСР і зокрема успішно перекидає націоналістичну літературу. Його дім стає осередком українського революційного руху, в чому йому допомагали сестри Лена і Валя та брат Леонід.

В самому розгарі праці влітку 1937 року його заарештувала польська контррозвідка і після дворічного перебування у тюрмах (Луцьке, Ковно, Рівне, Здолбунів, Острог і Дубно), де зазнав нелюдських знущань і тортур, у травні 1939 року польський суд у Рівному засудив його на 10 літ тюрми.

Кінець польсько-німецької війни приніс йому звільнення і він знову, хоч і з підірваним здоров'ям, кидається у вир праці. Національне відродження Холмщини в 1939-1941 роках тісно пов'язане головню з його особою. Майбутній історик відродження Волині в довоєнний час і відродження Холмщини й Підляшшя на початку воєнної хуртовини, напевно довше спиниться на слідах відданої праці Покійного.

З початком німецько-більшевицької війни Миколу Мостовича знову заарештували, тим разом — німці. Його посадили в тюрму в Кракові, а потім перевезли до концтабору в Авшвіці. Взимку 1945 року його перевезли до концтабору в Мавтавзен і тут, завдяки закінченню війни, він урятувався від неминучої смерті разом з усіма тими в'язнями, яким вдалося перегрівати роки голоду й знущань.

Зараз же по війні спів'язні французи забрали його зі собою до Франції на лікування. Потім він перебував у Парижі, де закінчив перервані війною студії і став асистентом професора фізики в Паризькій Сорбонні. Разом із тим він далі був діяльним — брав активну участь в українському громадському житті, був членом-засновником Українського Академічного Товариства (УАТ) в Парижі та дійсним членом НТШ, а серед французів вів роз'яснювальну працю про визвольну боротьбу українського народу. Снував сміливі пляни про економічну розбудову українського життя, всюди давав поміч друзям і виявляв своє добре серце, свій розум і свою непересічність. Тут, у Парижі, одружився з Надією Цукровською, що походила з відомої патріотичної священичої родини в Галичині.

Відхиливши пропозицію продовжувати свою кар'єру у Парижі, в 1953 році родина Мостовичів, уже з малою донечкою Анною, виїхала до США. Тут М. Мостович насамперед працював в індустріальній фірмі «Рейналд метал», не покидаючи своєї науково-дослідної праці. В той час він став власником 7 патентів і автором ряду наукових праць, а з 1958 року почав працювати на становищі звичайного професора фізики у Льюїсвільському університеті (Кентакі), користуючись великою пошаною серед професорського складу.

Уже в США народилися Мостовичам друга доня Оксана і син Андрійко. Зайнятий своєю науковою працею в університеті, Покійний все ж таки знаходив час і на українську діяльність. Хоч у місті його перебування українців дуже мало, проте він старався поширювати й тут інформацію про Україну, висилав до американських бібліотек українські англомовні видання, співпрацював з УККА.

Після восьмирічної праці в характері звичайного професора, покійний вибрався разом з родиною в кількомісячну наукову подорож по Європі. Деякий час затримався в Паризькій Сорбонні, бо власне тут він почав свою наукову працю. Потім поїхав до США, але вже не судилось йому вернутися до Льюїсвілл, де він жив. Після автової катастрофи залишилось двоє дітей-сиріт, що у своєму молодому житті втратили найдорожче: своїх добрих, любих батьків і свою дорогу сестричку...

Якось непомітно відбилась ця трагічна подія в українській пресі. А це ж велика втрата для родини, як і велика втрата для його друзів з ОУН і цілої української громадськості. Над незарослою ще травкою могилою від колишніх спів'язнів Миколи в німецьких концтаборах, як і від усіх тих, що разом з ним змагалися за кращу долю України, а також від численних друзів і знайомих Миколи і Надії в Парижі, цією короткою згадкою хочу віддати їм останню прислугу — шану Їх пам'яті.

Хай чужа, далека американська земля буде Їм легкою!

Юліян Заблоцький

ХРОНІКА

3 українського життя в діаспорі

* Нова Президія Української Наукової Ради. З 1-го квітня ц. р. уконститувалася нова Президія Української Наукової Ради в Канаді в такому складі: проф. д-р Євген Вертипорох — президент, проф. д-р Ярослав Рудницький — віцепрезидент, д-р М. Мандрика — генеральний секретар, проф. М. Борковський, сотн. О. Навроцький, проф. Зенон Зелений — члени.

На цьому ж зібранні заплановано, між іншим, відбутися в жовтні ц. р. окрему наукову сесію з доповідями, що зв'язані з Міжнародним роком прав людини.

* Твори Лесі Українки в англійському перекладі. Заходами Комітету Українок Канади вийшла збірка вибраних творів Лесі Українки, що їх переклала на англійську мову англійська поетка Віра Річ. У збірці є переклади драм Лесі Українки «Оргія», «Камінний господар», «Касандра», поеми «Роберт Брус» та інші. Монографію про Лесю Українку написав д-р К. Віда — професор Оттавського університету. Книжка видана канадським видавництвом «Торонто Юніверсіті Прес», має гарну обкладинку роботи української малярки Зої Лісовської.

* Історія українців Канади — англійською мовою. В серії «Канада Етніка» появилася — як четвертий том — «Історія українців Канади» пера О. Войценко. Праця авторки з'ясовує найважливіші аспекти життя українців в Канаді та їхній вклад в розбудову цієї країни в 19-му і 20-му століттях до найнови-

ших часів. Книга ілюстрована (34 світліни і 2 мапи), має 304 сторінки.

* Збірник Об'єднання Працівників Дитячої Літератури. Недавно вийшов з друку Збірник Об'єднання Працівників Дитячої Літератури (ОПДЛ), в якому зібрано багато цінних статей визначних наших літераторів, педагогів і науковців, що цікавляться вихованням українських дітей. Видання солідне, багатілюстроване.

* Новий ректор Українського Вільного Університету. 27-го квітня ц. р. Професорська Рада Українського Вільного Університету (УВУ) в Мюнхені обрала на ректора УВУ проф. д-ра Вол. Янева, а на його заступника — проф. д-ра Василя Орелецького. Деканом Філософського факультету залишилася проф. д-р Наталія Полонська-Василенко, на продекана обрано проф. д-ра Олександра Кульчицького. На декана Юридичного факультету вибрано д-ра О. Г. Горна, а на продекана — д-ра З. Соколока.

* Загальні Збори Українського Технічно-Господарського Інституту. 27-го квітня ц. р. в Мюнхені відбулися Загальні збори Українського Технічно-Господарського Інституту (УТГІ). На ректора УТГІ вибрано знову проф. д-ра Ростислава Єндика, на проректора — д-ра Сократа Іваницького, а на секретаря Професорської Ради — проф. д-ра Івана Ковальського.

* Загальні Збори Т-ва «Українська Бібліотека» в Парижі. 26-го березня ц. р. у Парижі відбулися За-

гальні Збори Т-ва «Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри». Вибрано нову управу в такому складі: проф. Павло Шумовський — голова, Петро Плевако, проф. Володимир Янів, М. Ковальський, Петро Йосипишин, д-р Кирило Митрович — члени. Контрольну Комісію очолив Юхим Вацула.

* Проф. д-рові Євгенові Вертипорохові — 70 років життя. 17-го квітня ц. р. проф. д-р Євген Вертипорох закінчив 70 років життя, в тому 50 років на службі українському народові: спершу як воїн української армії у визвольній війні, а згодом як працівник української науки, як учений, педагог і організатор наукового життя.

Проф. д-р Євген Вертипорох очолює Канадське НТШ і Наукову Раду при КУК та є генеральним секретарем Головної Ради НТШ. Він також член Канадської Асоціації Інженерів, професор Раерсон Інституту в Торонті та УВУ в Мюнхені.

* Конкурс на проєкт пам'ятника Т. Шевченкові в Буенос-Айресі. Комітет будови пам'ятника Т. Шевченкові в Буенос-Айресі (Аргентина) оголосив конкурс на проєкт пам'ятника Тарасові Шевченкові в столиці Аргентини — Буенос-Айресі.

За найкращі проєкти визначено такі нагороди:

Перша нагорода — 1 500 дол.

Друга нагорода — 1 000 дол.

Третя нагорода — 750 дол.

Крім цього передбачено три почесні відзначення.

Докладніші дані про умови конкурсу, включно із ситуаційним планом площі під пам'ятник, що є в найкращому парку Буенос-Айресу, Палермо, в сусідстві найкращих пам'ятників («Льос Еспаньолес» — по-

дарований Еспанією у день незалежності Аргентини, визначного політика, педагога і президента Аргентини Домінга Ф. Сармєнта, президента США Джорджа Вашингтона та інших), — можна одержати від Проєктувально-будівельної комісії комітету.

Реченець надіслання проєктів до 30 жовтня 1968 року.

Зайняті конкурсом мистці повинні звертатись до голови названої комісії на таку адресу:

Senor Juan Czarnecki, Comision del Monumento a Taras Shevchenko, Maza 144, Buenos Aaires, Rep. Argentina.

* Реєстрація українських бібліотек і архівів. Відомо, яке велике значення має для дослідника української проблематики список українських бібліотек, архівів та українських бібліотечних і архівних колекцій. На жаль, у нас такого списку, ані нашого, ані в американських довідниках, немає. Наприклад, у недавно опублікованому видавництвом Бовкера довіднику предметних колекцій в американських та канадських бібліотеках є поміщених всього сім українських колекцій, з того одна українського музею, одна української католицької школи, а п'ять в американських та канадських бібліотеках. Немає жодної згадки про українські колекції у списку слов'янських колекцій того ж довідника.

Тепер Слов'янська секція при Американській Бібліотечній Асоціації приготує довідник слов'янських колекцій. І знову цю нагоду — не через затії ворожих нам кіл, а через наше таки недбальство — можемо прогавити.

Щоб на майбутнє запобігти такому станові і щоб самим знати та іншим показати, що маємо, Головна управа Т-ва Українських Бібліотекарів Америки оголошує реєстрацію українських бібліотек, архівів та українських бібліотечних колекцій у бібліотеках та архівах США і Канади. Нас цікавлять бібліотеки та колекції без огляду на їх величину, тип, призначення і чи (збірки) вилучені в окремі одиниці, а чи розкинені в бібліотеці за предметами.

Для успішного і якнайскорішого проведення цієї реєстрації, Головна управа ТУБА звертається до українських бібліотекарів і непрофесійних бібліотечних працівників, викладачів високих шкіл, студентів, керівників українських наукових та громадських установ, українських бібліотек, музеїв та архівів, українських церковних кіл та поодиноких громадян, які мають якінебудь інформації про українські бібліотеки, архіви та українські бібліотечки чи архівні колекції на терені США і Канади — допомогти нам у тій важливій справі.

Просимо слати на адресу:

Association of Ukrainian Librarians in America. 2453 W. Chicago Ave. Chicago, Ill. 60622, U.S.A. — наступні інформації:

1) Назва бібліотеки та її докладна адреса. 2) Означення чи це українська бібліотека (архів), чи українська колекція в американській (канадській) бібліотеці (архіві). 3) По змозі прізвище людини, що відповідає за колекцію. 4) Приблизну кількість томів чи архівних одиниць. 5) Що входить у склад колекції (тип матеріалів). 6) Чи колекція

скаталогована. 7) На яких умовах можна користуватися нею. 8) Завваги.

За Головну Управу Товариства
Українських Бібліотекарів
Америки

Д-р Роман Верес
голова

Мітр Еміль Басюк
секретар

Відійшли у Вічність

Д-р Богдан Гнатевич. 28-го березня ц. р. у Братиславі помер на 76-у році життя д-р Богдан Гнатевич — кол. сотник УСС-ів і начальник Оперативного відділу І-го корпусу УГА.

Покійний був провідним членом Української Військової Організації (УВО), а згодом — коли оформилася Організація Українських Націоналістів — у 1930-31 роках став крайовим комендантом УВО на західноукраїнських землях. На Львівському процесі С. Бандери в 1936 році його засуджено на чотири роки в'язниці.

Він був також редактором і головним співавтором «Історії Українського Війська», перше видання якої появилось у Львівському видавництві І. Тиктора.

Професор О. Тисовський. 29-го березня ц. р. у Відні помер на 82-у році життя проф. д-р Олександр Тисовський, дійсний член НТШ, професор українського таємного університету у Львові, декан Львівського університету, науковець і педагог та духовий провідник української пластової молоді впродовж минулого півстоліття.

КНИГА ПРО ПОДІЇ НОВОЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Накладом Ліги Визволення України — Канада, Організації Оборони Чотирьох Свобід України — США, і Української Видавничої Спільки — Англія, появилася друком книжка:

Ярослав Стецько

30 ЧЕРВНЯ 1941

Проголошення відновлення державности України

Співавтори: Степан Бандера, д-р Дмитро Донцов, проф. Лев Шанковський, д-р Олександр Марітчак, проф. Володимир Радзикович, Володимир Макар, Віктор Андрієвський, д-р Микола С. Чарторийський, Володимир Левенець, Лев Сенишин, Зенон Матла, З. Чубай, д-р Петро Мірчук, Петро Бащук, інж. Юрій Тис-Крохмалюк, Михайло Дзяпка, д-р Степан Галамай.

Передмова — д-р Дмитро Донцов. Зредагували: Іван Вараниця і д-р Роман Малащук. Обкладинка роботи мистця Мирона Левицького. Величина 6" x 9". 464 сторінки, фотокопії документів, протоколів, кореспонденції тодішньої преси, знімки і т. п. Друкарня «Гомону України».

Книга в брошурованій оправі \$6.00, у твердій з золотим витиском \$7.00. Для ОУВФ відповідна знижка.

З Актом відновлення державности України 30 червня 1941 р. пов'язана найновіша доба історії українського народу, його революційно-визвольна боротьба з червоним московським і брутним німецьким окупантами України.

Постання і розгорнення збройної сили українського народу в час другої світової війни — славної Української Повстанської Армії, було прямим наслідком Акту 30 червня 1941 р.

Про події у зв'язку з 30 червня 1941 р. писано чимало, з різним їх наświetленням, не завжди об'єктивним, а головню без повного образу цього періоду нашої історії.

Вважаємо, що ця книга заповнить існуючу прогалину в ділянці нашої історично-політичної літератури, даючи повний об'єктивний образ подій, пов'язаних з Актом 30 червня 1941 р. і боротьбою українського народу за свою державність в час і після закінчення другої світової війни.

Книгу »30 ЧЕРВНЯ 1941« можна замовляти і набувати у видавців:

- 1) LVU, 140 Bathurst St., Toronto 2.B, Ont., Canada.
- 2) ODFFU, P.O. Box 304, Cooper Sta., New York, N.Y. 10003, USA.
- 3) Ukrainian Publishers Ltd., 200 Liverpool Rd., London, N.1., England.